

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет міжнародних відносин і права

Кафедра міжнародної комунікації та політології

КВАЛІФІКАЦІЙНА МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

магістр

Геополітичні інтереси Китаю в Центральній Азії початку XXI ст.

Галузь знань 29 «Міжнародні відносини»

Спеціальність 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»

Освітня програма «Міжнародна інформація»

Шифр _____

Виконав здобувач _____ група МВІм- 22-1 _____ Н. М. Міщанчук
Підпис Ініціали, прізвище

Керівник _____ Ю. С. Земський _____
Підпис Ініціали, прізвище

Нормоконтролер _____ О. І. Бондаренко _____
Підпис Ініціали, прізвище

До захисту допускаю:

Зав. кафедри

міжнародної комунікації та політології _____ О. О. Заславська
Підпис Ініціали, прізвище

_____ 2023 р.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
 Факультет міжнародних відносин і права
 Кафедра міжнародної комунікації та політології

Рівень вищої освіти: магістр

Галузь знань: 29 «Міжнародні відносини»

Спеціальність: 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»

Освітня програма «Міжнародна інформація»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри
 міжнародної комунікації та політології
 _____ к.п.н., доцент О. О. Заславська

ЗАВДАННЯ
 НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ МАГІСТЕРСЬКУ РОБОТУ

Міщанчуку Назару Михайловичу

Тема роботи «Геополітичні інтереси Китаю в Центральній Азії
 початку ХХІ ст.»

Керівник роботи Земський Юрій Сергійович, докт. іст. н., професор

Прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання

Затверджено наказом ректора університету від _____ 202__ р.
 № _____

Строк подання здобувачем роботи на кафедру 15 грудня 2023 р.

Вихідні дані до роботи – матеріали міжнародних організацій, неурядових організацій, державних органів влади, інформаційно-аналітичних центрів, статистичні звіти, публікації в ЗМІ, Інтернет, виступи провідних політиків та лідерів суспільної думки.

Зміст пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити)

- визначити особливості й наявні відмінності в трактуванні поняття Центральна Азія в сучасних дослідженнях;
- з'ясувати геополітичну та гео економічну вагу регіону Центральної Азії в системі сучасних міжнародних відносин;
- розкрити стратегічні геополітичні інтереси Китаю в регіоні Центральної Азії;
- виявити засоби, якими послуговується Китай в суперництві з іншими великими державами для реалізації своїх стратегічних інтересів в Центрально-Азійському регіоні;
- охарактеризувати військово-політичну, й щонайбільше безпекову складову взаємодії Китаю та інших великих держав із країнами Центральної Азії.

Дата видачі завдання “1” вересня 2023 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

Назва етапу виконання	Термін виконання етапу роботи	Примітка
1 Одержання теми і складання бібліографії	1.09.2023	
2 Попередній аналіз матеріалів з теми кваліфікаційної роботи у відкритих джерелах інформації	28.09.2023	
3 Збір та узагальнення зібраного матеріалу за темою кваліфікаційної роботи	16.10.2023	
4 Підготовка першого розділу кваліфікаційної роботи та подання його на рецензування науковому керівнику	20.10.2023	
5 Підготовка другого розділу кваліфікаційної роботи та подання його на рецензування науковому керівнику	15.11.2023	
6 Підготовка третього розділу кваліфікаційної роботи та подання його на рецензування науковому керівнику	8.12.2023	
7 Підготовка вступу, формулювання висновків, наукової новизни та практичної значимості кваліфікаційної роботи	11.12.2023	
8 Остаточне коригування, оформлення кваліфікаційної роботи	13.12.2023	
9 Підготовка до захисту на засіданні Екзаменаційної комісії	15.12.2023	
10. Здача роботи на кафедру	15.12.2023	

Здобувач _____
Підпис,

Міщанчук Н. М.
Прізвище, ініціали

Керівник роботи _____
Підпис,

Земський Ю. С.
Прізвище, ініціали

АНОТАЦІЯ

на кваліфікаційну магістерську роботу Міщанчука Назара Михайловича
Прізвище, ім'я, по батькові

Тема роботи: Геополітичні інтереси Китаю в Центральній Азії початку XXI ст.

Спеціальність: 291 «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії»

Кафедра міжнародної комунікації та політології

Науковий керівник професор, докт. іст. н. Земський Юрій Сергійович

Посада, наукове звання, прізвище, ім'я, по батькові

м. Хмельницький, 2023 р.

Кваліфікаційна магістерська робота виконана на 90 с., з яких 82 с. основного тексту, список використаних джерел складається із 89 найменувань (30 з яких, іноземними мовами).

Глобалізаційні процеси сучасності вкрай наблизили та пов'язали між собою усі куточки світу, а водночас загостилося суперництво поміж окремими країнами. Показово яскравим у цьому сенсі є регіон Центральної Азії. Тут йде запекла боротьба за першість впливу Китаю, проте свої інтереси намагаються також не втратити й інші зацікавлені суб'єкти міжнародних відносин.

У першому розділі роботи визначено межі географічного районування Центральної Азії, а крім того, проведено аналіз доступних джерел й літератури з проблеми дослідження.

У другому розділі розкрито зміст геополітичної привабливості Центральної Азії, з огляду на її природні ресурси, транзитний потенціал, а також регіональну вагу у вирішенні безпекових проблем. Країни цього регіону зацікавлені в співпраці з сильними країнами через низький рівень розвитку власної економіки, а також низький рівень життя та доходів свого населення. Відповідно КНР користується такими обставинами, з метою якнайбільшого проникнення в цей регіон та закріплення власних впливів у ньому.

У третьому розділі доведено, що Китай прагне максимально притягнути регіон Центральної Азії у сферу своїх національних інтересів задля чого активно співпрацює з цими країнами в межах об'єднання ШОС та реалізуючи проект «Один пояс, один шлях». Головними засобами Китаю у нав'язуванні власної присутності в регіоні Центральної Азії є фінансово-кредитні та інвестиційні інструменти.

Ключові слова: Центральна Азія, Китай, геополітика, економіка, проблеми безпеки.

ABSTRACT

of the Master's Research Paper by Mishchanchuk Nazar Myhailovych

Graduation Thesis topic:

“Geopolitical interests of China in Central Asia at the beginning of the 21st century”

Area of specialization: 291 "International Relations, Public Communication and Regional Studies"

Department of International Communication and Political Science

Academic supervisor is Doctor of Historical Sciences, professor

Zemsky Yu. S.

Khmelnyskyi, 2023

Graduation Thesis contains 90 pages from which 82 pages are the main text, the list of references consists of 89 titles (30 of which are in foreign languages).

Globalization processes of modern times have brought all corners of the world extremely close and connected with each other, and at the same time rivalry between individual countries has intensified. The region of Central Asia is demonstrably bright in this sense. Here there is a fierce struggle for the supremacy of China's influence, but other interested subjects of international relations are also trying not to lose their interests.

In the first chapter of the work, the boundaries of the geographical zoning of Central Asia are determined, and in addition, an analysis of available sources and literature on the research problem is carried out.

The second chapter reveals the content of the geopolitical attractiveness of Central Asia, given its natural resources, transit potential, as well as regional weight in solving security problems. The countries of this region are interested in cooperation with strong countries due to the low level of development of their own economy, as well as the low standard of living and income of their population. Accordingly, the PRC is taking advantage of such circumstances with the aim of penetrating this region as much as possible and consolidating its own influence in it.

In the third chapter, it is proved that China seeks to bring the Central Asian region into the sphere of its national interests as much as possible, which is why it actively cooperates with these countries within the framework of the SCO association and implementing the "One Belt, One Road" project. China's main means of imposing its own presence in the Central Asian region are financial and credit and investment instruments.

Key words: Central Asia, China, geopolitics, economy, security problems.

Зміст

ВСТУП	7
1 ЦЕНТРАЛЬНА АЗИЯ І КИТАЙ У СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ	
1.1 Поняття «Центральна Азія» у фаховій літературі	12
1.2 Джерела інформації за проблемою дослідження	18
2 СКЛАДОВІ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ	
2.1 Спільні риси та особливі відмінності розвитку країн регіону	23
2.2 Найбільш значущі проблеми Центральної Азії	35
2.3 Головні інтереси Китаю в Центральноазійському регіоні	47
3 ЗАСОБИ ГЕОПОЛІТИЧНОГО УТВЕРДЖЕННЯ КИТАЮ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ АЗІЇ	
3.1 Інструменти Китаю у боротьбі за власну першість у регіоні	57
3.2 Привабливість Китаю, як гаранта безпеки для країн Центральної Азії	67
ВИСНОВКИ	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	83

ВСТУП

Актуальність теми. Чимало політичних оглядачів та експертів сучасності обґрунтовано визначають наше сьогодні називаючи його турбулентним. Адже сучасний світ став вкрай «вузьким»; події, що відбуваються на якомусь із континентів миттєво стають відомими, а почасти й впливають на процеси в інших частинах земної кулі, тобто, сучасність наблизила та пов'язала між собою усі куточки світу. Така особливість сучасності добре нам znana за реаліями російської агресії проти України, що з тривогою, або із зацікавленням та вболіванням (за якусь зі сторін), є відомою в усьому світі, й за цим пильно спостерігають в політичних колах усього світу, а зокрема в Азії. Для цього континенту така ситуація, коли певна держава, прагнучи набути, або підтвердити, чи укріпити свій статус «великої», «впливової» держави починає брутально й зухвало, або гібридно втручатися в питання суверенітету інших країн – дуже відома й навіть характерна для Азії.

Останнє десятиліття, в глобальному світовому масштабі, а також, в тому числі на теренах Азії іде боротьба за світову першість між США та Китаєм. Сполучені Штати хочуть однополярного світу, але підтримують тенденції, аби заохотити до формування багатопольярної Азії. Китай, навпаки, прагне підтримати рухи до багатопольярного світу, але зберегти однополярну Азію, водночас із тим, закріпивши її під своєю зверхністю. В цій суперечці двох теперішніх лідерів світу, на окремих, регіональних майданчиках включаються також інші претенденти на регіональне (і навіть, з претензіями на глобальне) лідерство, як-то: Індія, російська федерація, Японія, Іран, Туреччина тощо.

В цьому сенсі, зразково яскравим є регіон Центральної Азії. Адже тут вже понад два десятиліття йде запекла боротьба за першість впливу між РФ та КНР, а крім того, свої інтереси намагаються не втратити тут також інші зацікавлені актори міжнародних відносин (зокрема, вище згадані).

Нагадаємо, що із ХХ ст. Китай вийшов у найбільшому виграші зі всіх країн Азійського регіону, адже «холодна війна» протистояння між США та

СРСР пішла йому на користь. Він скористався можливістю розвивати свою економіку, не обтяжуючись надмірними військовими витратами та союзницькими зобов'язаннями, подібно СРСР. Навіть більше того, США значною мірою підтримували Китай, бачачи в ньому (особливо, в період реформ Ден Сяопіна) опозиційну силу щодо СРСР. А вже після закінчення «холодної війни», американці ще довго не помічали того гіганта, яким став Китай, а отож, вони самі виховали для себе головного конкурента у змаганнях за світове лідерство.

Водночас, РФ, як спадкоємниця СРСР вважає й досі регіон Центральної Азії сферою виключного свого впливу (нагадаємо, що за радянською традицією, ще донедавна цей регіон називався Середньою Азією). Однак, політичні еліти Центрально-Азійських держав на сьогодні демонструють, що вони добре усвідомили, як вигідно не залежати від одного “господаря” (а саме до цього спрадавна їх відомими насильницькими методами завжди змушувала російська влада). Тепер Центрально-Азійські еліти уміло протипоставляють традиційному російському військово-політичному тиску – економічно та геополітично привабливі пропозиції КНР.

Актуальність цього дослідження обумовлюється необхідністю Україні віднаходити найбільш оптимальні шляхи задоволення своїх національних інтересів в сучасному геополітичному просторі Азійського континенту. А особливо, зважаючи на зростаючий вплив КНР у цьому регіоні та протистояння останнього зі США. До того ж, важливим чинником значимості регіону Центральної Азії є його потужні сировинні запаси, й зокрема нафтові і газові поклади, а також це привабливий ринок для української промислової, військово-промислової та продукції сільського господарства.

Маємо також зважати, що регіон Центральної Азії несе в собі чимало надзвичайних загроз – транскордонних, регіональних й континентальних, що обумовлюються сусідством таких нестабільних політичних суб'єктів, як Афганістан із режимом талібану, Іран, з його відвертими агресивними погрозами, й провокаційними актами на адресу Ізраїлю та США. Відповідно,

в цьому регіоні культивуються, і з нього походять, і поширюються навколо – явища тероризму, релігійного екстремізму, сепаратизму, нелегальної міграції; він став осередком міжнародного наркотрафіку, краєм торгівлі людьми, поширення зброї масового знищення тощо. Такі чинники диктують необхідність пошуку механізмів уникнення загроз від цього регіону, та навпаки – віднайдення інструментів для стимулювання потенційних вигод від політики мирного співіснування. Отож, відслідковування процесів, що відбуваються в Центральній Азії, а зокрема – визначення змісту тенденцій із наслідками посилення впливу Китаю в цьому регіоні, сприятиме також з'ясуванню місця України в геополітичній структурі співвідношення сил поміж світовими акторами в суперництві на теренах Азії, що є складовою запорукою успішного вирішення проблеми набуття нашою державою статусу активної суб'єктності в сучасній структурі світових міжнародних відносин.

Метою дослідження є розкриття особливостей характеру та причин сучасного змагання Китаю за першість власного впливу на терені Центральної Азії.

Об'єктом дослідження є геостратегічні, політичні, економічні та безпекові інтереси Китаю в Центрально-Азійському регіоні.

Предметом дослідження є сутнісний зміст та форми утвердження Китаєм власного впливу в геополітичному просторі Центральної Азії з початку ХХІ ст.

Для досягнення поставленої мети вбачається необхідним вирішити наступні дослідницькі завдання:

- визначити особливості й наявні відмінності в трактуванні поняття Центральна Азія в сучасних дослідженнях;
- з'ясувати геополітичну та гео економічну вагу регіону Центральної Азії в системі сучасних міжнародних відносин;
- розкрити стратегічні геополітичні інтереси Китаю в регіоні Центральної Азії;

- виявити засоби, якими послуговується Китай в суперництві з іншими великими державами для реалізації своїх стратегічних інтересів в Центрально-Азійському регіоні;
- охарактеризувати військово-політичну, й щонайбільше безпекову складову взаємодії Китаю та інших великих держав із країнами Центральної Азії.

Методи дослідження. Магістерська робота ґрунтується на засадах дотримання принципів логіки, об'єктивності, науково-критичної інтерпретації джерел інформації. Відповідно до визначеної мети та поставлених завдань застосовано загальнонаукові та спеціальні, суспільствознавчі методи дослідження, зокрема метод системного аналізу, порівняльний та історичний методи, метод синтезу, структурного функціоналізму, та статистичний підхід. Методи системного аналізу та структурного функціоналізму дали змогу розглянути різні фактори та різні умови комплексу взаємодій в регіоні Центральної Азії як цілісну систему, в якій елементами є окремі держави, а також і міждержавні утворення, кожен з яких виконує свої особливі, відмінні функції. Середовище, або простір їхньої взаємодії також є цілісною системою і включає в себе ряд складових, як-то: політичну, економічну, безпекову тощо. Порівняльний метод дав можливість з'ясувати спільне та відмінне, в особливостях розвитку, а також у політиці окремих держав Центральної Азії, а водночас, і в політиці третіх, так званих великих держав щодо країн цього регіону. Метод синтезу уможливив зіставлення процесів, що відбуваються в Центральній Азії в політичній, економічній та безпековій сферах, зі загальносвітовими тенденціями; забезпечив можливість визначення взаємозв'язків і взаємовпливів між ними. Метод факторного аналізу дозволив виявити вплив різних умов та обставин на особливості перебігу суперництва і взаємоспівпраці великих держав у Центральній Азії. Історичний метод використовувався на всіх етапах дослідження, він забезпечив здійснення аналізу змін у зовнішній політиці самих держав Центральної Азії, а також і третіх, власне, великих держав щодо цього регіону.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у визначенні цілісного аналізу змісту, форм та сфер у яких відбувається процес утвердження геополітичного лідерства Китаю в регіоні Центральної Азії.

Практична значимість роботи. Матеріали даного магістерського дослідження можуть бути використані у навчальному процесі, при підготовці студентів до семінарських занять, а також при викладанні курсів навчальних дисциплін із геополітики, міжнародних відносин, проблем зовнішньої політики тощо. Напрацювання цього дослідження можна також використовувати при підготовці тематичних конференцій, написання статей, рефератів, доповідей.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, поділених на підрозділи, висновків, й списку використаних джерел та літератури.

1 ЦЕНТРАЛЬНА АЗИЯ І КИТАЙ У СУЧАСНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

1.1 Поняття «Центральна Азія» у фаховій літературі

Разом із розвалом СРСР, у науковій, політологічній та військово-аналітичній світовій думці постала проблема, із яким регіоном слід пов'язувати країни, що виникли на основі в минулому радянських республік, котрі об'єднувалися сукупною назвою «Середня Азія» (Туркменістан, Узбекистан, Киргизія, Таджикистан, а також Казахстан). Разом з тим, у самих цих названих країнах з'явилася потреба самовизначення та самоусвідомлення як політичних суб'єктів у регіональній та світовій геополітичній системі міжнародних відносин.

Нині американські аналітики переважно стверджують, що поширена викривлена думка, про регіональне позиціонування пострадянських країн Центральної Азії аж до початку 2000-х років заважало Сполученим Штатам належно реалізовувати національну політику в цьому регіоні. Зокрема, майже до кінця ХХ ст., вказані держави переважно розглядалися й оцінювалися у поєднанні з державами Кавказького регіону. У 2004 р. дослідники американського Інституту зовнішньополітичного аналізу Дж. Дейвіс та М. Свіні в підготовленій ними доповіді «Центральна Азія в стратегії США та оперативному плануванні: Куди ми прямуємо?» стверджували, що сприймати новостворені країни Центральної Азії як держави однієї регіональної групи із Кавказом є помилковим, і запропонували натомість розглядати політику щодо країн Центральної Азії в контексті їхніх відносин із Середнім Сходом, а також Південною та Східною Азією [20, 445].

Разом з тим, провідний співробітник американського «Інституту Центральної Азії та Кавказу» С.Ф. Старр у своїх працях «Партнерство Великої Центральної Азії для Афганістану та його сусідів», а також «Партнерство для Центральної Азії» стверджував, що посилення співпраці регіону на принципах ринкової економіки і «відкритих систем правління» сприятиме становленню

інтегрованого стратегічно важливого регіону «Великої Центральної Азії», що допоможе в належному напрямі, на краще змінити Афганістан, а також посилить континентальну безпеку [20, 447].

Як відповідь на думку американських дослідників щодо перегляду традиційного для Заходу тлумачення регіону Центральної Азії, казахська дослідниця Г. Тулепбергенова у статті «Проект Великої Центральної Азії: аналіз стану та еволюції» писала: «У широкому сенсі проект Великої Центральної Азії можна назвати стратегічною матрицею, що використовується США стосовно Центральної Азії, Каспійського регіону та Афганістану для управління в необхідному руслі геополітичною, військово-політичною та гео економічною ситуацією» [78]. Туркменський дослідник А. Язмурадов у статті «Велика Південна Азія: новий регіональний підхід США в Центральній та Південній Азії – еволюція і причини» висловив думку, що реалізація американського інтеграційного проекту із спільним розглядом п'яти відносно нечисельних за населенням пострадянських країн Центральної Азії, у поєднанні зі суттєво населенішими країнами Південної Азії (перш за все, із Афганістаном та Пакистаном) матиме наслідки «поглинання Південною Азією Центральної» [88].

Водночас, окремі пострадянські дослідники підтримують думку щодо потреби ширшого трактування обсягу регіону Центральної Азії, особливо враховуючи зв'язок її інтересів та викликів і проблем із суміжними країнами, тобто, із країнами, що вийшли з колишніх Середньо-Азійських радянських республік. Так, А. Богатуров пише: «Сучасна Центральна Азія – спадкоємиця, але не еквівалент радянської Середньої Азії. У політико-географічному сенсі до цього регіону можна віднести не тільки колишні середньоазіатські союзні республіки (Киргизія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан), але і Казахстан. Більше того, поняття «Центральна Азія» включає в себе зарахування частин Північного Афганістану і Синьцзян-Уйгурського автономного району Китайської Народної Республіки» [35].

Нагадаймо, що аж до середини 1920-х рр. терени сучасної Центральної Азії в географічній та суспільно-політичній російській думці називали зазвичай «Туркестаном», що узагальнено означало «країна тюрків». Проте, з погляду етнографічного аналізу, використання такого терміну є зовсім невірним, адже таджики не є тюрками, а індоєвропейцями. Саме з кінця 20-х рр. ХХ ст. поняття «Туркестан» поступово вийшло з ужитку, і тоді в радянській літературі його замінили поняттям «Середня Азія та Казахстан». Підставою такого виокремлення Казахстану було економічне районування в СРСР, де Туркменська, Узбецька, Киргизька і Таджикицька, республіки відносилися до економічного Середньо-Азійського району, а Казахстан розглядався окремо економічним Казахстанським районом [59, 17].

У 1993 р. у колі колишніх керівників радянських республік Середньої Азії, Казахський президент Н. Назарбаєв надав пропозицію відмовитися від поняття «Середня Азія та Казахстан» і називати згадані п'ять нових незалежних країн терміном «Центральна Азія». Таке понятійне розширення кордонів регіону Центральної Азії активно схвалюється не тільки центральноазійськими, але також і українськими науковцями.

Зокрема, український дослідник Р. Джангужин у праці «Нові незалежні держави Центральної Азії в системі сучасних міжнародних відносин» констатував, що Туркменістан, Узбекистан, Казахстан, Киргизстан та Таджикистан, слід сприймати як окремий регіон, тому що «такий підхід визначається порівняною типологічною та історико-культурною близькістю цих країн між собою» [43, с.128]. Ще такі наші дослідники, як М. Дорошко та Н. Шпакова також аргументовано визначають досить широкі географічні обсяги Центральної Азії: «Можна вважати, що межі регіону прокладені водорозділом річок, що мають внутрішній стік (Амудар'я, Сирдар'я тощо), і тими, що мають зовнішній стік (на півночі – великі Сибірські ріки, орієнтовані до Північного Льодовитого океану – Об, Лена, Єнісей; на сході – річкові системи Тихого океану – Амур, Хуанхе, Янцзи; на півдні – Індійського океану – Інд, Ганг; на заході – Каспійське море з басейном ріки Волга, що належить

уже до Європи). У межах цього простору й розташовані пострадянські держави Центральної Азії – Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан» [48, с.129].

Ще ряд науковців, як-то Є. Винокуров, А. Лібман та Н. Максимчук, вивчаючи Центрально-Азійську проблематику, вказують на наступні чинники, котрі дають підстави виділяти згадані пострадянські країни, як окремий регіон Центральної Азії, а саме: «Розташування в центрі континенту має стратегічне значення з огляду впливу цього регіону на безпеку і стабільність значної частини Євразії; взаємозалежність країн цього регіону у контексті водноенергетичної інфраструктури та єдиної енергосистеми як радянської спадщини; пов'язана транспортна інфраструктура як спадщина радянського народногосподарського комплексу, а також розташування на зіткненні трансєвразійських транзитних коридорів (через Іран країни регіону мають вихід до Перської затоки, через Афганістан і Пакистан – до Індійського океану, через Китай та Росію – в Азіатсько-Тихоокеанський регіон; схожа інфраструктура системи освіти, науки, культури та адміністративного управління; російська мова як культурний, політичний та економічний медіум; ці країни становлять перспективно значний, але ще недостатньо освоєний ринок» [40, 28].

Звернемо також увагу, що таке знане видання, як енциклопедія «Британіка» («Encyclopædia Britannica»), 2011 р. випуску наступним чином вказує на обсяг регіону Центральної Азії: «На сході – Таримський басейн в Китаї, на заході – Каспійське море, на півдні – річка Амудар'я» [9, 328]. Отож, за вказаною Енциклопедією, «Регіон Центральної Азії включає: Туркменістан, Узбекистан, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Азербайджан, Афганістан, Монголію, Тибет, Непал, Бутан, частини Росії та Китаю» [9, 329]. Водночас, автори Енциклопедії застерігають, що поняття «Центральна Азія» є «незграбним», вважаючи, що «краще було би вести мову про Центральну Євразію, включаючи всі ті частини величезного євразійського континенту, які не створили власної окремої осілої цивілізації» [9, 332].

В цілому, у Західній науковій думці, разом із терміном «Центральна Азія», зазвичай часто послуговуються терміном «Центральна Євразія», проте, щодо кордонів цього поняття також точаться палкі дискусії. Так, наприклад, Л. Стоун у статті «Розвиток сучасних досліджень Центральної Євразії», пише щодо проблем із визначенням кордонів цього регіону наступне: «Центральна Євразія залишається незавершеною та спірною територіальною категорією. Центральна Євразія як макрорегіон включає в себе п'ять Центрально-Азійських держав, три транскавказьких держави, а також культурно та економічно пов'язані з ними сусідні регіони, такі як південна Росія (південний Сибір), західний Китай, північний Афганістан та північно-східний Іран. Але як бути із Пакистаном та визначенням його розташування? Якою мірою зараз може розглядатися як Центрально-Євразійський гравець Індія, що традиційно була замкнена у південноазійських дослідженнях?... Як бути із Монголією? Вона досі має вивчатися в межах «Внутрішньої Азії» чи має бути включена до Центральної Євразії?» [20, с.442].

Л. Стоун водночас наголошує, що Співтовариство Центрально-Євразійських дослідників Гарвардського університету рекомендує авторське, значною мірою унікальне визначення обсягів охоплення Центральної Євразії, а саме: «Монгольське плато (Монголія, Внутрішня Монголія, південний Сибір, Калмикія), Тибетське плато та Гімалаї (Тибет, індійська територія Ладах, Непал, Бутан, індійський штат Сіккім), Центрально-Азійська оаза (Узбекистан, Туркменістан, Таджикистан, Уйгур), Степові тюрки (Казахстан, Киргизстан, Татарстан, Башкирія), Афганістан та Іран, Туреччина та Азербайджан, Угро-фінські народи (Угорщина, Фінляндія, Естонія)» [20, с.442].

Інший Західний дослідник – Д. Сінор називає кордони Центральної Євразії, стверджуючи, що вона охоплює собою усі країни Центральної Азії (Туркменістан, Узбекистан, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан), а також Сибір, Монголію, Маньчжурію і Китайський Туркестан [8, 21]. Він також наполягає, що поняття «Центральна Євразія» треба сприймати виключно

«науковим, книжковим», бо «жоден житель цього регіону ніколи не ідентифікував себе як «центральноєвразієць» [8, 23].

Подібним чином, Л. Адамс у праці «Чи можна застосовувати теорію постколоніалізму до Центральної Євразії» також використовує поняття «Центральна Євразія» тотожно до визначення «Центральна Азія», тобто називаючи в такий спосіб п'ять пострадянських країн [1, 3].

Узагальнюючи сказане, бачимо, що в сучасній науковій літературі існують різні підходи до визначення обсягу теренів регіону Центральної Азії. Пострадянські дослідники зазвичай використовують поняття «Центральна Азія» щодо п'яти у минулому радянських республік: Туркменістан, Узбекистан, Казахстан, Киргизія і Таджикистан. Натомість, Західні вчені найчастіше називають вказані пострадянські країни «Центральною Азією», але кажуть водночас іще також про так звану «Велику Центральну Азію», в значно ширшому контексті. Тобто, крім п'яти в минулому радянських республік, Західні вчені зазвичай відносять до цього поняття також «Афганістан, Монголію, Західний Китай (Синьцзян-Уйгурський автономний район), Пенджаб, північ Індії, північ Пакистану, північний схід Ірану та райони азійської Росії південніше Тайги, вважаючи, що таке трактування відображує сучасні політичні та економічні процеси регіоналізації» [8, 28].

В нашій магістерській роботі термін «Центральна Азія» трактуємо у відповідності до вживаного в сучасній українській науковій думці підходу, тобто, називаємо в такий спосіб п'ять в минулому радянських республік, а саме: Туркменістан, Узбекистан, Казахстан, Киргизію і Таджикистан. Тим більше, що стратегія Китаю щодо вказаних держав істотно різниться від його зовнішньої політики, спрямованої на ті країни, що їх американські дослідники називають «Великою Центральною Азією». Тим більше, що наукові дослідження й аналітичні розробки Західних вчених останнього часу також зазвичай почали розглядати Центральну Азію окремим важливим стратегічним регіоном [8].

1.2 Джерела інформації за проблемою дослідження

Достатньо повна та вірогідна джерельна база для кожного дослідження є головною умовою його результативності, а найважливіше – лише така умова забезпечує переконливу аргументованість висновків. Документальні джерела з вивчення регіону Центральної Азії не є достатньо поширеними, а відтак, говорити про їхню доступність немає на жаль змоги. Особливою і найбільшою складністю є можливість ознайомлення із офіційними документами урядовців КНР. Відповідно, така трудність складає найсуттєвішу перепону для дослідження теми, що тут розглядається. Проте, свідчення із засобів масової інформації, праці Західних дослідників, а також інформація з урядових кіл рф, де проблеми Китаю є досить важливими й завжди перебувають у центрі уваги, а також тексти слухань у парламентських комітетах країн регіону, що тут розглядаються, програмні статті та заяви лідерів політики країн – певною мірою компенсують недоліки, вказані вище. Зокрема, значний інтерес викликають офіційні документи державних органів влади, а також програмні політичні заяви лідерів країн Центральної Азії; крім того, офіційні документи різних міжнародних організацій та багатосторонні й двосторонні міждержавні угоди, що уклалися, з огляду вирішення центральноазійських питань.

Особливо важливу роль в інформаційному наповненні нашого дослідження зіграла можливість виявити й залучити до роботи такі офіційні документи, як: «Договір про створення Єдиного економічного простору між Республікою Казахстан, Киргизькою Республікою та Республікою Узбекистан» [45], «Договір про співпрацю в охороні зовнішніх кордонів держав-членів Євразійського економічного співтовариства» [46], «Договір про створення Євразійського економічного співтовариства» [47], «Договір про приєнання Киргизької Республіки до Договору про Євразійський економічний союз» [44], «Концепцію зовнішньої політики Російської Федерації (2013 р)» [57], «Концепцію національної безпеки Російської Федерації (2000 р)» [58], «Угода між Республікою Казахстан, Киргизькою

Республікою, Російською Федерацією, Республікою Таджикистан і Китайською Народною Республікою про взаємне скорочення військових сил в районі кордонів (1997 р)» [43].

Недоступність інших важливих державних документів, а також відсутність доступу до державних документів КНР (що найбільшою мірою спричиняється її досить закритою політикою, а не тільки проблемою мовного бар'єру) – компенсується досить значним багатоманіттям тематичних публікацій експертів, котрі спеціалізуються на вивченні проблем регіону, що тут досліджується. Зокрема, проблеми Центральної Азії в сенсі політики великих держав у цьому регіоні, активно й ґрунтовно досліджує така впливова міжнародна недержавна організація, як «Тристороння комісія», в склад якої залучені видатні аналітики із країн Європи, Північної Америки та Японії.

Аналізуючи стан справ у регіоні, а також політику великих світових акторів, вчені дійшли думки, що в стратегії на теренах Центральної Азії країнам Заходу та Японії належить поєднувати і координувати свої зусилля із іншими, близькими до цього регіону гравцями, такими як росія, Туреччина, Іран. А також слід враховувати, що в цьому регіоні з обережністю ставляться, наприклад, до співпраці з НАТО, а також із осторогою зважають на прагнення Китаю й США витіснити із нього Росію, бо такий хід дій може викликати зворотній ефект [62, 338].

Показово, наприклад, що більшість російських дослідників щодо центральноазійських держав – не розглядають їх самостійними геополітичними суб'єктами, а натомість оцінюють їх як об'єкти боротьби та маніпуляцій за вплив між росією, Китаєм, ісламським світом та США. Ті ж російські автори зазвичай звертають увагу на буцімто позитивну державотворчу і модернізаційну роль СРСР у минулому становленні до республік Центральної Азії. А відповідно, також позитивно оцінюють нинішню певну економічну залежність молодих держав регіону від сучасної росії, а особливо перебільшуючи так звану миротворчу буцімто місію останньої у захисті цього регіону від загроз ззовні.

Серед дослідницьких установ, що спеціально значну увагу приділяють

тематиці змагання великих держав, а особливо Китаю, росії і США у цьому регіоні Центральної Азії – одне з головних місць посідає «московський державний інститут міжнародних відносин». А у його колах тематичні дослідження із вказаних проблем здійснюють: А. Воскресенський, С. Лузянін, М. Нарінський, А. Мальгін, Д. Макаров та ін. [78].

Також науковцями пострадянського простору активно вивчається тематика інтеграційних процесів у Центральноазійському регіоні. Зокрема, цьому присвячені, наприклад, праці Н. Серебрякової «Шанхайська організація співробітництва: проблеми політичної інтеграції в Центральній Азії», А. Джекшенкулова «Проблеми та перспективи інтеграції держав Центральної Азії у світове співтовариство». Інтеграційні процеси в Центральній Азії також вивчають такі дослідники, як: К. Боришполець, Є. Винокуров, М. Головнін, А. Клименко, І. Коміссіна, Є. Кожокін, А. Лібман, Н. Максимчук та інші [40].

Характерно, що для китайських дослідників проблем з міжнародної тематики є властивою особливо підвищена увага до теоретичних складових зовнішньої, а також безпекової політики. (зокрема, китайські вчені та аналітики у своїх дослідженнях підкреслюють ті принципи міжнародних відносин, що зазвичай декларує на загал китайське керівництво, а саме: позицію нейтралітету і невтручання у внутрішні справи інших країн. Відповідно, щодо Центральної Азії така позиція передбачає повне визнання усіх авторитарних політичних режимів та відсутність будь-якої критики на їхню адресу, включно із питаннями, пов'язаними із правами людини. Для Китаю найголовнішою завжди є вигідна економічна співпраця (власне, з метою підтримання продажу китайських товарів на ринках Центральної Азії, а також можливість доступу китайським компаніям до місцевих енергоресурсів). Також Китай послідовно підіймає питання визнання територіальної цілісності держав та спільну організовану боротьбу проти сепаратизму (що зрозуміло, через його інтерес до Тайваню), й екстремізму (зокрема, Пекін домігся від країн Центральної Азії заборонити на їхніх територіях діяльність різних сепаратистських організацій, що зазіхають, в

тому числі, на відокремлення від Китаю певних територій) [29; 30; 31].

Отже, прагнучи на провідну роль на континенті цілої Азії, й зокрема у регіоні Центральної Азії, та маючи можливості найбільш переконливо досягти свого лідерства економічними інструментами, Китай є зацікавленим у невтручанні світових акторів з інших континентів, зокрема таких як США та ЄС у справи регіону. Відтак, природно, що китайські автори та політики, аналізуючи стратегічні перспективи Китаю на Азійському континенті й безпосередньо у Центральноазійському регіоні – бачать досі найбільш вигідним для себе будувати гармонійні міжнародні відносини на засадах мирної дипломатії [31].

Безумовно великий науковий інтерес справляють також праці з проблем суперництва Китаю, росії і США в Центральній Азії – дослідників, котрі самі є представниками цих центральноазійських держав. Серед найбільш помітних центрів із вивчення такої проблематики в регіоні є «Казахстанський інститут стратегічних досліджень при Президенті Казахстану», який видає журнали «Central Asia's Affairs», «Analytic» та «Казахстан-Спектр». Дослідники з цього центру – Г. Рахматулліна, М. Адімов, Б. Султанов, А. Кадирбаєв подали чимале число досліджень щодо геополітичних зацікавлень з боку великих світових держав регіоном Центральної Азії, а також щодо політики, яку вказані великі держави реалізують у цьому регіоні, зокрема у царинах питань безпеки та змагань за енергоресурси [32; 35; 50].

Особливо заслуговує відзначення, що проблеми впливу Китаю, а також суперництво інших провідних світових лідерів у Центральноазійському регіоні, а щонайбільше опозиціонування Китаю з боку росії, США і ЄС, і в першу чергу в питаннях безпеки регіону та його протидії тероризму, релігійному екстремізму тощо – досліджуються в «Ташкентському державному інституті сходознавства». А серед провідних науковців цього закладу слід відзначити роботи Р. Алімова [31].

Серед українських науковців, регіон Центральної Азії загалом, а також тематика співпраці та суперництва там великих держав, досліджується значно

менше, аніж на решті пострадянського простору та серед американських дослідників. Проте, все ж, ряд ґрунтовних досліджень з проблем вказаного регіону опублікували такі вітчизняні дослідники, як Р. Жангужин (Жангожа), М. Дорошко, М. Кривогилава, Т. Ляшенко, М. Мурашкіна [34; 43; 48; 55; 60; 61; 62; 63; 64; 67; 70].

2 СКЛАДОВІ ГЕОПОЛІТИЧНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ ЦЕНТРАЛЬНОЇ АЗІЇ

2.1 Спільні риси та особливі відмінності розвитку країн регіону

Із розвалом Радянського Союзу в 1991 р., подібно іншим, також п'ять республік Центральної Азії проголосили себе незалежними суверенними державами. Вони є доволі значними за розмірами, відтак загальна сумарна площа цих нових держав: Туркменістану, Узбекистану, Казахстану, Киргизстану, Таджикистану склала понад 4 млн. кв. км. (а зокрема, Казахстан – 2724,9 тис. кв. км., Туркменістан – 488,4 тис. кв. км., Узбекистан – 447,4 тис. кв. км., Киргизстан – 198,2 тис. кв. км., Таджикистан – 142 тис. кв. км.) [9]. Однак, об'єднує всі ці держави та обставина, що жодна з них не має виходу до океану. Крім того, перешкоджає міжнародній економічній та політичній їхній активності також та географічна особливість, як наявність важкопрохідних пустель і напівпустель, а ще більше – гористий ландшафт. Проте, не менше стримуючим чинником до розвитку контактів цього регіону з рештою зовнішнього світу є складна природа сусідніх держав – Китай і росія, з їхніми експансіоністськими амбіціями та Афганістан й Іран, з претензіями на власну виняткову самобутність. До того ж, усі вказані сусіди є досить «закритими», а їхнє нинішнє керівництво не зацікавлене у налагодженні серед країн Центральноазіатського регіону якихось сучасних та прогресивних форм економічної співпраці, й більш тісних та дружніх суспільних відносин.

Ретроспективно оглядаючи минуле, знаємо, що Центральна Азія була краєм зіткнення чисельних кочових орд – гунів, тюрків, монголів та інших, із арійськими етносами, зокрема персами, і відтак – формування тут могутніх у минулому тюркських держав. Зазнавала також Центральна Азія експансії і культурних впливів з боку еллінів і арабів із Передньої Азії. Так само різносторонньо, у різних напрямках реалізувалися інтенсивні торгівельні зв'язки.

Притому, з боку південного заходу Центральна Азія, колись, як і тепер,

захищена пустелями, а зі сходу та південного сходу її ізолюють значні гірські масиви – саме ці обставини обумовили, що впливи індійської та китайської цивілізацій (попри їхній потужний із прадавна вплив) були найменш відчутними [9]. У новітній історії (XIX та XX ст.) територія Центральної Азії була брутально захоплена і насильно утримувалася спочатку Російською імперією, що надала краєві назву Туркестан, а згодом, із агресивною навалою, сюди ж було принесено російсько-радянську владу, що сформувала у складі СРСР п'ять радянських республік.

Нині тотальна більшість народів Центральної Азії мають тюркське походження і переважно, за віросповіданнями, є мусульманами-суннітами, а саме це – туркмени, каракалпаки, узбеки, казахи, киргизи, уйгури. Лише таджики етнічно відносяться до іранської спільноти народів, проте, і вони також є мусульманами-суннітами. Щоправда, через політику насильницьких переселень народів, в цьому регіоні досить чисельними є російська та українська діаспора, і найбільше їх у Казахстані, де разом вони становлять 25,8% населення [13], а у Киргизстані 13,5% [14].

За століття панування на землях Центральної Азії росіян, впродовж періодів Російської імперії та СРСР – тут досить помітно поширилося також і християнство. Найбільше, саме через іноді добровільне, а переважно примусове переселення сюди мільйонів українців і росіян. На тепер у Казахстані майже 44% населення сповідують християнство православної конфесії і ще 2% – є протестантами; тоді як мусульмани тут складають 47% [13]. Подібно, у Киргизстані теж 20% жителів є православними, щоправда, суттєвіша перевага мусульман – 75% [14]. В інших пострадянських країнах Центральної Азії християни складають близько 10% населення.

Щоправда, за чисельністю населення усі п'ять країн Центральної Азії разом нараховують лише близько 65 млн. людей, що значно менше, аніж у всіх їхніх головних сусідів – Китаю (понад 1400 млн. [10]), Пакистану (майже 200 млн. [82]), Росії (близько 145 млн. [18]), Ірану (майже 90 млн. [12]). Із країн Центральної Азії, найбільше населення має Узбекистан, де ледь перевищило

34 млн. людей [27]. В Казахстані проживає близько 19 млн. [13] людей, в Таджикистані – близько 10 млн. [22], в Киргизстані – 6,6 млн. [14], в Туркменістані – 6 млн. [25].

ВВП регіону на початок 2020-х рр. не досягає навіть 400 млрд. доларів, що не вражає за світовими мірками. Причому, половину з нього дає лише сам Казахстан – понад 197 млрд. доларів, і тільки в нього високий показник ВВП на душу населення – понад 11 тис. доларів [13]. Інші держави виробляють значно менше, а за даними Світового банку, понад 45% населення Таджикистану живе за межею бідності, тобто люди споживають менше ніж на 2 долари на добу [22].

Для порівняння: ВВП Китаю ще у 2013 р. становило 11,3 трлн. доларів, а на 2021 р. понад 17, 7 трлн. (8,4 тис. доларів на душу населення [10]); ВВП Росії – 2,4 трлн. доларів у 2013 р., але менше 1,8 трлн. у 2021 р. (16,7 тис. доларів на душу населення [19]).

Землі Центральної Азії здавна належали різним могутнім імперіям як – Бактрія, Согдіана, Персія, держава Македонського, Кушанське царство, Тюркський каганат, Арабський халіфат, Хорезм. Пізніше тут виникали різні держави, прямими спадкоємцями яких є сучасні народи цього регіону. Зокрема, таджики називають своїми прямими предками новоперську імперію Сасанідів (IX-X століття), туркмени – підносять імперію Сельджуків (XI століття), казахи та киргизи – вважають своєю славною історією імперію Чингісхана (XIII століття), а узбеки – імперію Тимура, котрого європейські народи називали Тамерланом (XIV століття).

Після руйнації останньої імперії Тимуридів (XIV – XVI ст.), що об'єднувала у собі усі ці народи, регіон переважно складався із невеликих і слабких державних утворень, що постійно зазнавали різних вторгнень, і залишалися на низькому рівні розвитку, зберігаючи общинно-племінний устрій та переважно примітивну кочову економіку. Зрештою, на ці землі почалося поширення влади московії.

Казахи визнали зверхність росії іще в 1732 році, але насправді були

підпорядковані цілком лише після реформ М. Сперанського, коли у них почала знищуватися ханська влада. Інші середньоазіатські ханства були завойовані росією впродовж другої половини XIX століття [31, 172].

Проте, кордони між державами Центральної Азії ніколи не були чіткими, і вважалися досить відносним явищем. Найчастіше кордонами слугували природно-ландшафтні бар'єри – річки, пустелі, гірські хребти. Водночас, по лінії землеробського обробітку, по лінії зіткнення оазисів із кочовим степом – постійно була територія з високою конфліктністю, безупинними набігами, грабунками і війнами. Такий стан справ протягом століть переживав Хорезм, прикордонні Ферганські міста, міста вдовж річки Сирдар'ї. Наприклад, за право володіння цими придатними до обробітку землями постійно точилися війни між узбеками та казахами [31, 125].

В період нового часу, з XVII ст. народи Центральної Азії почали зазнавати також постійних зовнішніх вторгнень з боку території Китаю та Ірану, щонайбільше докучали джунгари. Це, до речі слугувало тому, що частина населення та окремі місцеві хани й еміри почали шукати захисту від таких набігів у Росії. Проте, і з боку росіян чинилися грабунки, а також вторгнення і захоплення, як наприклад, захоплення Самарканду в 1868 р. Зрештою, російська імперія підпорядкувала собі усі народи Центральної Азії [31, 179].

Спочатку, адміністративні реформи дозволили дещо стабілізувати та налагодити життя в регіоні, однак згодом грабіжницька колоніальна політика росіян зумовила зародження тут національно-визвольних рухів, які призвели до спроб звільнення краю, особливо після Лютневої революції 1917 р. та зречення російського царя. Визвольний рух Центральної Азії очолили джадіди – учасники мусульманського ліберально-національного руху. Проте, внаслідок чисельних причин, і в першу чергу через відсутність чіткої організації і єдності – вони програли війну більшовикам [31, 182].

Утворення республік Центральної Азії у складі радянської держави було тривалим та складним процесом. В першу чергу проблеми обумовлювалися

етнічною спорідненістю місцевих народів, з одного боку та водночас, відсутністю чітких географічних меж їхнього розселення. Особливо більшовики остерігалися формування єдиної тюрко-мусульманської ідентичності, що могло статися за умови спільного проживання всіх тюркських народів в одному адміністративному регіоні. Відтак, у 1918 р. більшовики сформували в цьому регіоні Туркестанську Радянську Федеративну Республіку (із центром у Ташкенті), в складі РРФСР. Проте, у 1920 р. було вже створено Киргизьку Автономну Радянську Соціалістичну Республіку (киргизами чи киргиз-кайсаками традиційно в Росії називали казахів), із центром в Оренбурзі, а також Бухарську (із центром – Стара Бухара) та Хорезмську (із центром – Хіва) Народні Радянські Республіки, які пізніше усі були перенайменовані на Радянські Соціалістичні Республіки.

Згодом, Постановою політбюро ЦК РКП(б) «Про національне розмежування республік Середньої Азії (Туркестану, Бухари і Хорезму)» у 1924 році вирішено було перерозподілити вказані одиниці. Як наслідок, виникли: Туркменська РСР (столиця в Полторацьку) та Узбецька РСР (столиця в Самарканді), Таджикицька АРСР (центр у Душанбе), Кара-Киргизька автономна область РРФСР (центр у Бішкеку). А у 1925 році Киргизьку АРСР було перейменовано на Казахську АРСР, яка за Конституцією СРСР 1936 р. була виведена зі складу РРФСР і отримала статус Радянської Соціалістичної Республіки, як і Киргизька РСР [31, 285].

Звісно, що за СРСР територіально-адміністративний поділ, як і за часів імперії, не відповідав етнічним кордонам розселення народів у Центральній Азії. Й виглядає так, що це було зроблено зумисно, аби не допустити визрівання національної свідомості. Ще більшою мірою цю проблему влада вирішувала переселивши в цей регіон мільйони українців, росіян, десятки чи сотні тисяч кримських татар, греків, німців, чеченців, інгушів, балкарців, карачаївців, та інших національностей. Таким чином, в регіоні штучно формувались складні й навіть конфліктні міжнаціональні й міжконфесійні відносини.

Звісно, що в ході подальшої політики, аби приєднати Центральну Азію до Москви головну роль мав виконати процес русифікації населення. Особливо цьому сприяла побудова системи загальної освіти, раніше тут зовсім відсутньої.

Попри все, освіта сприяла також становленню національної ідентичності туркменів, казахів, узбеків, киргизів, таджиків. Але не маючи глибокої національно-історичної пам'яті державотворення, місцеві регіональні еліти не могли обґрунтувати необхідності відродження власної незалежності. Тому саме тут, у Центральній Азії, місцева радянська номенклатурна еліта не прагнула довгий час до ліквідації СРСР. Приміром, Закон «Про державну незалежність Республіки Казахстан» Верховна Рада цієї республіки затвердила лише 16 грудня 1991 р., тобто вже після Біловезьких угод, якими розпад Радянського Союзу був юридично вже оформлений лідерами України, росії та Білорусі.

Подібну роль стримувача владних еліт Центральної Азії змагатися за незалежність у 1991 р. грав значний обсяг дотацій, які вони отримували із загального бюджету СРСР. Так у 1988 р. зі всесоюзного бюджету республіками Центральної Азії було отримано дотацій на 16,8 млрд. доларів, при цьому Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан зовсім нічого не перераховували до всесоюзного бюджету; а внесок Киргизстану був мінімальним, лише внесок Казахстану – був на рівні середнього по цілому Союзу [43, 211].

Загалом СРСР залишив у спадок країнам Центральної Азії значну кількість невирішених проблем, які торкалися кожної з цих країн. Дослідники М. Дорошко та Н. Шпакова відзначають, що в першу чергу це проблеми: територіально-прикордонних неузгодженостей, а також міжконфесійні, міжетнічні, й культурно-цивілізаційні конфлікти, що мають постійну небезпеку переростання в екстремістські форми національної й релігійної нетерпимості, й навіть загрожують збройним протистоянням сусідніх держав. Звичайно, усе це безпосередньо чи опосередковано впливає на стан справ у

регіоні, а зокрема веде до зіткнення інтересів різних країн і їхніх коаліцій, що має негативні наслідки для регіону в цілому [48, с.144- 145].

Після розпаду СРСР компартійна еліта Центральної Азії отримала всю повноту влади. Відсутність реальних суперників та будь яких навиків до демократичних практик відобразилася у безальтернативних виборах та консервативних змінах у законодавствах цих країн. Зокрема, впродовж 1993-1998 рр. в Казахстані тричі змінювалися редакції Конституції, і кожного разу вчергове розширюючи повноваження президента та гарантуючи йому пожиттєве продовження термінів повноважень. Тож не дивно, що на дострокових президентських виборах у Казахстані 3 квітня 2011 р. Н. Назарбаєв переміг із результатом 96,15% голосів, при явці виборців у 89,98% [41], а 26 квітня 2015 р. він вчергове переміг, вже із результатом 97,75% голосів (а явка виборців склала 95,22%) [41].

Подібні «консервуючі» конституційні зміни відбулися також у інших сусідів по Центральній Азії, і як наслідок – президенти Казахстану та Таджикистану правили беззмінно понад 20 років, а у Туркменістані й Узбекистані президенти змінилися лише після смерті, відповідно С. Ніязова (туркменбаші) та І. Карімова, і лише у Киргизстані зміни у владі відбулися за наслідками так званої «тюльпанової революції». Відтак, усі держави Центральної Азії, за виключенням Киргизстану, мають по суті однопартійні політичні системи. А керівники цих держав фактично повністю контролюють всі гілки влади. Тому, за формальними демократичними стандартами в усіх країнах Центральної Азії оформилися авторитарні режими.

Результатом такої політики є наприклад той факт, що в Туркменістані колишній президент С. Ніязов (Туркменбаші), а також його наступник К. Бердимухамедов близько 80% доходів від продажу їхніми державами газу і нафти переводили (й ця практика продовжується) на власні рахунки, і тільки 20% доходів від продажу енергоносіїв надходить на рахунки державного бюджету. А щоб населення «мовчало» – держава безкоштовно надає громадянам газ, електрику і воду. Зокрема, власники автомобілів отримують

щороку безкоштовно по 120 літрів бензину, а власники автобусів – по 200 літрів, власники мотоциклів – по 40 літрів [69]. Щось подібне практикується лише у монархіях Близького Сходу.

Дослідники зазначають, що задля досягнення внутрішньої «стабільності», уряди Центральної Азії використовують різні маніпулятивні засоби: переконують населення в успішності державного будівництва, поширюють страх перед зовнішніми та внутрішніми загрозами, запевняють у своїй безальтернативній ефективності та незамінних лідерських якостях [63, 16]. Власне, питання ефективності авторитаризму, як єдиного інструменту ефективного спротиву загрозам поширення в Центральній Азії релігійного екстремізму – викликає серед дослідників найбільше дискусій. «Насправді, реальна загроза тероризму в регіоні Центральної Азії відверто перебільшується, аби виправдати заходи із обмеженням громадянських прав і свобод, а також для отримання додаткових коштів від західних держав-донорів» [63, 17].

Зокрема, влада зробила усе належне, аби переконати своє населення, що громадянське протистояння в Таджикистані цілком скомпрометувало концепцію «одномоментної демократизації за західними зразками» [35]. Прихильники такого підходу, а це переважно російські дослідники, пов'язують вплив демократизації також із розповсюдженням ісламського руху у Ферганській долині. Нібито ісламісти, спираючись на загони бойовиків, встановили свій контроль над Ферганою іще напередодні розпаду СРСР. А вже у 1999 р. бойовики-ісламісти зробили в Ташкенті невдалу спробу знищити І. Карімова і членів його уряду [43, с.29].

Такі факти залишають невирішеним питання, щодо ефективного запобігання росту ісламізму засобами впровадження громадянських цінностей і виховання у молоді громадянської життєвої позиції. Адже формальна демократія, без інститутів громадянського суспільства, які постійно контролювали би владу – також схильна до корупції.

Потреба НАТО у військових базах на території країн Центральної Азії

для вдалого завершення операції в Афганістані, вимусила США та країни ЄС «забути» і «не помічати» певний час про порушення прав людини в регіоні. Тому з 2009 р. ЄС скасував санкції проти Узбекистану, які були впроваджені після розправи з повстанням в Андижані (2005 р.) Німеччина та США в 2011 р. також домовилися з президентом І. Карімовим, про використання військових баз на узбецькій території задля ведення операцій в Афганістані. А США поновили навіть військову допомогу Узбекистану.

З розпадом СРСР, проблеми країн Центральної Азії набули подібності. Через розрив економічних зв'язків між колишніми радянськими республіками відбувся спад виробництва та почалися навіть процеси деіндустріалізації. Адже місцеві виробництва мали вкрай низьку конкурентоспроможність власної продукції, бо за радянської влади їм не потрібно було дбати про конкуренцію, оскільки все одно, влада не дозволяла вийти на зовнішні ринки. Водночас, в Центральній Азії залишились при владі представники виключно старої партійної і господарської номенклатури, які звикли заробляти лише із корупції, відтак, в цьому регіоні встановився несприятливий клімат для інвестицій, а отже – основні фонди виробництва не обновлювалися, й почав стрімко зростати відтік капіталів, а натомість – зростати частка тіньової економіки.

В результаті, відбувався спад рівня життя і почалося масове зубожіння населення, й навіть його люмпенізація, але також почала зростати поляризація суспільства. Як наслідок, у подальшому почалося зростання безробіття та збільшення асоціальних явищ, таких як наркоманія серед молодого покоління; падіння рівня освіти; поширення в регіоні елементів транснаціональної організованої злочинності. А загальна така деградація в економіці привела до явищ нераціонального використання і управління водними ресурсами; з'явилася загроза екологічних катастроф (особливо через висихання Аральського моря, та загрози прориву дамби в Сарезькому озері в Таджикистані; небезпеку викликали примітивні методи зберігання відходів виробництва ядерної зброї, а також атомного палива, нагадаємо, що саме тут,

на Семипалатинському полігоні СРСР випробовував атомну зброю) [43, 189].

Не малу роль негативного характеру відіграло те, що до розпаду СРСР більшість транспортних комунікацій регіону були спрямовані на та через росію. Така логістика, за нових умов вже ускладнювала налагодження ефективної зовнішньої торгівлі. Відтак, аби отримати справжню незалежність, наприклад Казахстану довелося прокласти залізницю, яка з'єднала його території із Китаєм, а Туркменістан долав свою ізоляцію, побудувавши залізницю до Ірану.

Оскільки із розвалом СРСР, дотації із союзного бюджету припинилися, новим державам Центральної Азії прийшлося віднаходити зовнішні фінансові ресурси для розвитку своїх економік. Уряди країн Центральної Азії вирішили максимально використати власний сировинний потенціал, і почали активно залучати західні інвестиції. Для заохочення, іноземним інвесторам надавалися значні пільги, причому не тільки Західним інвесторам. Відтак, багаті на нафту й газ Туркменістан і Казахстан за рахунок іноземних інвестицій почали першими швидко нарощувати видобуток та експорт енергоносіїв. Узбекистан дещо відстав в цьому процесі, хоча також має потужні запаси природного газу.

Інші республіки – Киргизстан, Таджикистан – не мають таких ресурсів, тому їхнє відставання в економічному розвитку було відразу, і зберігається дотепер помітним. Водночас, серед усіх країн Центральної Азії найуспішніше намагається диверсифікувати свій всій експорт Узбекистан. Вже в середині 90-х рр. уряд Узбекистану залучив на власний ринок корейську фірму «Daewoo» і в місті Асака побудував завод із виробництва седанів та міні-венів [43, 163]. Відтак, налагодив виробництво автомобілів моделей «Nexia», «Tico», «Damas». Й станом вже на 2001 р. це підприємство випустило свій 250-тисячний автомобіль, а у 2005 р. – 500-тисячний. На тепер «Uz-Daewoo» випускає моделі «Matiz», «Lacetti», «Nexia-2», «Damas-2», і є у десятці найбільш популярних автомобільних брендів, що реалізують продукцію в росії [28].

Казахстан розпочав свій економічний «прорив», залучивши капітали

французької компанії «Alstom», а також російського «Трансмашхолдингу», і на таких засадах побудував у Астані завод виробництва електровозів, що відкрився вже у 2010 р. Ці електровози були розроблені з врахуванням особливостей важких умов експлуатації в степах Казахстану [40, 12].

Успіхи в економіці виробництва дозволили фінансувати й покращувати інфраструктуру та соціальну сферу (будівництво доріг, електростанцій, оновлення і модернізація лікарень та шкіл і т. п.) Уся ця сфера, в період СРСР у республіках Центральної Азії була вкрай незадовільною. А на сьогодні, зважаючи на стан інфраструктури – експерти поділяють країни цього регіону на три групи: в Киргизстані та Таджикистані вона досі залишається в стані найгіршому, бо власних інвестицій вони майже не мають. Лише дещо від такого занепаду їх рятує іноземна допомога. Наприклад, в Киргизстані Японія профінансувала реконструкцію автомагістралі Бішкек – Ош, а також Бішкекського аеропорту [35].

До другої групи у рейтингу відносять Туркменістан та Узбекистан, де ситуація не досить задовільна, однак деякі інвестиції в оновлення інфраструктури все ж відбуваються. Й лише у Казахстані краще збереглися залишки ще радянської інфраструктури і, успіхи в її економіці, а також нафтодолари, дозволяють казахам фінансувати їхнє інфраструктурне будівництво.

Отож, саме стан інфраструктури найбільш очевидно демонструє кризові або успішні процеси і явища в соціальній та економічній сферах країн Центральної Азії. Суттєвий вплив на еліти цього регіону справили революційні події «Арабської весни». Саме вони змусили багатьох задуматись і навіть розпочати пошук подібних проблем регіону Центральної Азії з проблемами в економіці, політиці й у соціальних питаннях, що спонукали до Революції початку 2000-х у державах Близького Сходу та Північної Африки.

Звісно, що найбільш очевидним показником, який у першу чергу всіх насторожує, це – значне соціальне розшарування населення країн Центральної Азії, а також явище корупції та високий рівень безробіття. Особливо ці явища

є загрозовими серед жителів Таджикистану і Киргизстану, де понад половини людей живе за межею бідності. Стара, іще радянська інфраструктура руйнується, нова будується повільно і мало, тож фахівці і молодь виїжджають. Як наслідок, проблемою є – хто буде вчити та лікувати дітей.

З формального огляду – статистика свідчать про постійне зростання економік у країнах цього регіону, а Казахстан і Туркменістан демонструють навіть досить пристойні показники ВВП на душу населення, особливо якщо їх порівнювати із показниками пострадянського періоду. Наприклад, вже на початку 2000-х рр. ріст ВВП Казахстану дорівнював щороку близько 7%. Далі показник суттєво зменшився під час економічної кризи у 2008 р. до 3%, а далі навіть до 1% – в 2009 р., але вже з 2010 р. знову зріс до рівня 7,5% щороку [31, 79].

Відповідно, на Всесвітньому Женевському економічному форумі у 2012 р. економісти розмістили Казахстан на 51-му місці за рейтингом глобальної конкурентоспроможності. Тоді ж за рівнем стабільності макроекономічних показників Казахстан посів 16-те місце у світі, а також піднявся із 87-ї на 55-ту позицію, за рівнем розвитку технологій. (Цікаво порівняти, що за тим же рейтингом конкурентоспроможності, росія посіла лише 67-ме місце, а Україна – 73-тє, із 144 учасників) [4, 151].

Решта країн регіону Центральної Азії теж демонструвати на початку 2000-х досить високі темпи зростання ВВП. Наприклад, Туркменістан у 2011 р. навіть зайняв 2-ге місце в усьому світі за темпами зростання ВВП, що сягнуло в цій країні 14,7% [4, 153]. Також стрімкими темпами зростав Узбекистан, і у 2009 р. досяг рівня 8,5% [4, 154].

Найбільше постраждала досить інтегрована у світовий фінансовий ринок казахстанська банківська система, в Казахстані виникли серйозні труднощі через неплатоспроможність позичальників за іпотечними кредитами, зниження прибутковості банків, знецінення капіталу, розміщеного на ринку цінних паперів, постраждала будівельна галузь, серйозні втрати поніс малий і середній бізнес, помітно зросли ціни на продукцію сільського

господарства.

Хоча крім Казахстану решта Центральноазійських країн слабо інтегровані в світову економіку, та все ж світова економічна криза спровокувала зміну курсу національної грошової одиниці Туркменістану до американського долара та суттєве підняття цін на продукти харчування. Влада Туркменістану змушена була переглянути тарифну політику у сфері житлово-комунального господарства, де протягом багатьох років значна частина послуг надавалася безкоштовно [69].

По економіках Таджикистану, Киргизстану та Узбекистану відчутно вдарила економічна криза в росії, в першу чергу, через формування за рахунок грошових переказів їх трудових мігрантів у росії значної частини ВВП. Тут теж зросли рівень інфляції та ціни на продукти харчування.

Таким чином, як бачимо, країни Центральної Азії багато в чому, вийшли зі спільною спадщиною із радянського минулого – зі слабкою, неконкурентною, по суті сировинною економікою, із корумпованими, пострадянськими елітами на чолі. Проте, їхній економічний потенціал, зі застосуванням ринкових механізмів у господарюванні, відкрив їм шлях до подолання проблем минулого і побудови своєї економіки на нових засадах. Власне, саме цей економічний потенціал, значною мірою і став фактором притягнення інтересів Китаю до цього регіону.

2.2 Найбільш значущі проблеми Центральної Азії

Порівнюючи усі наявні проблеми, як мають країни Центральної Азії, найбільш загрозливими можна назвати конфлікти, що виникають через непрості історичні міжнаціональні відносини. Усі спостерігачі, що аналізують стан справ у Центральній Азії відзначають невідповідність адміністративних кордонів, що склалися між цими колишніми республіками СРСР – реальному етнічному складу, що є населенням цих нині незалежних країн. Саме це обумовлює наявність між ними спірних територій, і як наслідок – проблеми з

процесом встановлення кордонів. Можна впевнено сьогодні стверджувати, що радянська влада навмисно таким чином розділяла етноси адміністративними кордонами, щоб зруйнувати можливість їхнього гуртування на певних територіях та відповідно неможливість формування національної свідомості місцевого населення. Натомість, в такий спосіб виховувалася так звана – «інтернаціональна радянська людина».

Щоправда, в Центральній Азії до часу її потрапляння у склад СРСР ніколи раніше не було національних держав, де би певна нація могла би розвивати свою культуру. Для цього регіону здавна було характерним змішане розселення різних народів, які через відсутність власних держав – обирали собі місце для поселення не з огляду кордонів поширення певної культури, мови, традицій тощо, а лише враховуючи критерій зручності розташування, наявність доріг, родючість землі, доступ до води і т. п.

Більше того, науковці мають переконання, що процес формування тюркських народів Центральної Азії (власне, етногенез) ще не закінчився, і триває досі. Киргизи, казахи та узбеки довгий час були по суті одним етносом, об'єднаним і в Золотій орді, і в Білій орді. Розмежування між ними почалося лише в другій половині XV століття, після зазнавання поразок від набігів джунгарів. В кінці того ж XV століття – предки казахів залишились на тому ж давньому місці – в Степу, а предки узбеків переселилися у край міжріччя Амудар'ї та Сирдар'ї, де ще продовжували тоді існувати залишки імперії Тимурідів, і там вони перемішалися з місцевим населенням, сформувавши таким чином окремих новий етнос [31, 28].

Нинішній Узбекистан сформувався внаслідок об'єднання, в період більшовицької влади, на початку XX ст. етнічно різних територій колишнього Бухарського емірату із частинами Хівінського та Кокандського ханств. Водночас, Кокандське ханство, наприклад, було поділене, і частково ввійшло в склад Узбекистану, а частково до складу Киргизії. Тож дослідники відзначають, що до Революції 1917 р. в Бухарі, Самарканді та Ферганській долині число узбеків щодо таджиків складало – 3 до 7, але вже у 1926 р., після

масового переписування (власне, після документальної зміни національності) таджиків в узбеків – статистика показала обернену пропорцію 7 до 3 [31, 32]. Подібним чином, іраномовний народ сартів, тобто, які по суті належали до таджиків, але говорили на тюркському суржику, спочатку перевели на тюркські мови, а потім і «документально» записали в число тюрків. Так само, в Андижанській області 1,5 млн. людей, що за «паспортними» записами були узбеками, насправді були етнічними уйгурами на 65-80% [31, 43].

Етнічна і мовна спільність між казахами, узбеками та киргизами була утверджена вже до середини 30-х років ХХ століття, саме тоді ж вже було завершене радянською владою національне розмежування в Середній Азії. Проте, ця спорідненість відзначається і тепер, приміром, в одному зі своїх виступів президент Казахстану Нурсултан Назарбаєв стверджував, що узбеки та казахи є етнічно та історично значно більше близькими аніж навіть є близькими між собою білоруси і росіяни. Насправді, тюркські мови є між собою дуже близькими, і про це говорилося ще наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Зокрема, відомий класик ідеї євразійства М. Трубецький, стверджував в той період, що «знаючи осmano-турецьку мову можна без труднощів зрозуміти казахський чи башкирський текст» [31, 45].

Відповідно, не випадково, що і наприкінці ХХ ст., відомий американський політолог Збігнев Бжезінський у своїй знаменитій книзі «Велика шахівниця» називав Центральну Азію та Кавказ «Євразійськими Балканами», підкреслюючи таким чином близькість культур народів, що проживають у тих регіонах, але водночас також постійну гостроту і напруженість у відносинах поміж ними [33, 149]. На тепер значне число узбеків живуть у Таджикистані та Киргизстані (за певними даними, від 15% до 30% населення) [22; 14]), також, хоч і меншою чисельністю вони є – в Туркменістані, Казахстані та Афганістані. Подібним чином, чимала кількість таджиків живе в Узбекистані (насамперед, в Самарканді й Бухарі), а також в Афганістані. Однак, найбільший мікс узбеків, таджиків та киргизів живе у Ферганській долині. Наприклад, у найбільш густо заселених Ошському та

Джалал-Абадському регіоні Киргизстану зі 2,4 млн. населення: приблизно 1,6 млн. (67,6%) киргизів, а також 0,7 млн. (28,3%) узбеків, а у найчисельнішому місті регіону Ош – відсоток киргизів та узбеків складає відповідно 48% і 44% [27].

Характерно, що Казахстану вдалося швидше провести делімітацію кордонів з РФ та Китаєм, аніж порозумітися зі сусідами – іншими Центральноазійськими країнами. Лише тільки у 2001 р. Казахстан завершив делімітацію свого кордону із Туркменістаном (проте, лише суходелом), а також із Узбекистаном та тільки частково з Киргизстаном. До того ж, треба зважити, що цьому процесу «посприяли» події 1999 – 2000 років, коли узбецькі прикордонники з власної ініціативи, без участі сусідів провели демаркацію своїх територій. У відповідь таким подіям, Астана відкинула попередні традиційні пафосні промови про так звану «єдність братніх народів», і відверто звинуватила Ташкент в зухвалій експансії. Тоді ж, у прикордонні території обидві держави почали підтягувати свою військову техніку. Й тільки лише після таких недружніх дій – було домовлено і створено спільні комісії, з представництвом з обох країн, які почали узгоджувати питання делімітації спірних ділянок. Проте, зважаючи, що, наприклад, в казахстанських таких містах як Туркестан і Сайрам число узбецького населення сягає аж до 70 – 80%, ймовірність поновлення попередніх територіальних суперечок залишається значною [13].

Водночас, наприклад, визначення чітких кордонів між Узбекистаном, Таджикистаном та Киргизстаном досягти не вдалося. По території узбецько-киргизького кордону залишається понад 70 ділянок, що викликають суперечки. Але ще більш складними вважаються узбецько-таджицькі прикордонні проблеми, бо їхнє розселення (як таджиків, так і узбеків) ніяк не співпадає з існуючими офіційними на тепер адміністративно-територіальним межами [31, 103].

Крім того, стрімко зростаюче число узбецького населення у південній частині Казахстану, а також на південному заході Киргизстану та на півночі

Таджикистану, що провокує на перспективу проблему переважаючого регіонального етносу, котрий все більше вимагатиме свого національного представництва в регіональних елітах, а також у загальнонаціональних органах влади [31, 112].

Треба також зважати, що вже після розвалу СРСР розпочалися процеси зі зростання числа озброєних міжнаціональних угруповань ісламістського спрямування. Й у цих нових обставинах продовжують визрівати нові підстави для зростання напруженості між Узбекистаном, Таджикистаном та Киргизстаном. Усе це відбувається, бо загони злочинців, використовуючи гірський ландшафт, легко переходять кордони поміж суміжними країнами, що вкрай недостатньо охороняються, й відтак складається реальність, що жодна окремо взята країна нездатна захистити саму себе від загрози нападів бойовиків. Ці ж само обставини спричинилися до появи тут постійного наркотрафіку, а як наслідок, також до терористичних дій, які змусили, приміром, Узбекистан замінувати свої кордони із Таджикистаном, а також Киргизстаном, а зокрема Киргизстан замінював свій кордон із Таджикистаном [80].

На думку аналітичного дослідника Центральної Азії Абдусалома Ергашева, територія Ферганської долини, де поєднуються сусідні кордони Киргизстану, Таджикистану і Узбекистану – може виявитися недостатньо захищеною. За його словами, це вже на тепер стало зрозумілим на півдні Киргизстану, де місцеві угруповання авторитетів відмовляються підкорятися центральній владі. Подібне також може статися ще й в Таджикистані або Узбекистані [78].

Вказані тенденції, а зокрема реальність постійного зростання потенціалу злочинності в цьому регіоні, закономірно обумовлюють сувору прикордонну політику, яку Туркменістан встановив із 1999 року, запровадивши візовий режим із сусідніми країнами-республіками. Щоправда, такі правила дуже негативно вплинули на господарські зв'язки вздовж смуги густонаселеного узбецько-туркменського кордону [80].

Для повноти розуміння стану життя цього регіону неможливо обійтися без аналізу ситуації з російськомовною меншиною. Зрозуміло, що усі вихідці із європейської частини СРСР сприймалися радянською владою, як їхня опора, без якої було би неможливо належно контролювати республіки Центральної Азії, провести там індустріалізаційні перетворення та осучаснити сфери освіти й охорони здоров'я. Але зі наростанням кризових явищ впродовж 80-х років у цих тоді ще республіках зросло безробіття, це ще більше ускладнило міжнаціональні відносини. Враховуючи, в тому числі останню обставину, наприкінці існування СРСР із регіону Центральної Азії виїхало понад 4 млн. людей, включно, щонайбільше українців, росіян, євреїв, німців і т. д., проте частка російськомовних в країнах регіону продовжила залишатися доволі значною [67, 5].

На теперішній час росіяни та українці складають приблизно 26% населення Казахстану. Але прикметно, що державною казахською мовою володіє лише близько 64% населення, в той же час російською, що має офіційний статус – 95% населення. Так само, у релігійній належності, лише 47% місцевого населення є мусульманами, а 46% населення – християнами [67, 6]. Статистика у Киргизстані фіксує росіян 14% населення, а православних за віровизнанням – 20%, й тут також російська мова має офіційний статус [67, 6]. В решті країн – Узбекистані, Туркменістані, Таджикистані чисельність росіян є меншою, проте російська мова також залишається досить поширеною, а російська культура популярною.

Слід зауважити, що російськомовне населення проживає переважно у великих містах, і це звісно посилює їх вагу та вплив у політичному, економічному та культурному житті країн Центральної Азії. Вказаний вплив російськомовної культури дратує місцеву національну еліту, і навзаєм – симпатії місцевих владних еліт до націоналістичних принципів викликають невдоволення у проживаючих тут росіян.

Для Казахстану, який безпосередньо межує з росією подібне протистояння особливо загрозливе. Не випадково, Збігнев Бжезінський, у

своєму дослідженні «Велика шахівниця» попереджав: «У зв'язку з тим що в північно-західних і північно-східних регіонах Казахстану в значній мірі домінують російські колоністи, Казахстан може зіткнутися з небезпекою територіального відділення, якщо у відносинах між Казахстаном і росією будуть спостерігатися серйозні погіршення» [33, 64]. Складність міжнаціональних відносин ще більше поглиблюється через постійне зростання тут числа нелегальних мігрантів із Китаю. Таких переселенців, наприклад, в Казахстані вже понад 300 тисяч [13], й аналітики прогнозують, що у перспективі така реальність теж матиме потенціал конфлікту.

Також, у пострадянську добу, вже після проголошення незалежних держав, у Центральній Азії появився новий конфлікт через проблему розподілу вкрай цінного тут водного ресурсу. Як наслідок, зростає напруженість поміж Туркменістаном і Узбекистаном, з одного боку та Таджикистаном і Киргизстаном, з іншого, адже поміж ними піднялося проблемне питання регулювання стоку великих рік. Зокрема, перші дві держави виступають вкрай категорично проти побудови Рогунської ГЕС в Таджикистані та Камбаратинської ГЕС в Киргизстані, які розташовуються на транскордонних найбільших ріках регіону – Амудар'ї та Сирдар'ї, відповідно. У противників будівництва є цілком обґрунтована стурбованість, що після запуску планованих електростанцій надходження води до сусідніх країн різко зменшиться. Через вказаний конфлікт Узбекистан навідріз відмовився брати участь у Об'єднаній Енергосистемі Центральної Азії.

А треба нагадати, що ще із початку 1990-х рр. поміж цими країнами вважалася усім привабливою ідея створення спільного Центральноазіатського економічного простору – у складі Казахстану, Киргизстану та Узбекистану (а у 1998 р. до цієї ідеї приєднався також і Таджикистан), проте, вона залишилася не реалізованою. І основною причиною – стало політичне протистояння поміж Казахстаном та Узбекистаном. Але треба також визнати, останнє не заважає цим країнам плідно співпрацювати в сфері економіки, а також нарощувати спільний товарообіг [35].

Водночас, щодо інших країн Центральної Азії, то Казахстан по-суті не має більше конфліктів. Навпаки, створюються спільні підприємства, казахи здійснюють інвестиції у сферу банківської справи Киргизстану, у будівельну галузь тощо. В Таджикистані, окрім інвестування банківської сфери також здійснюються фінансові вливання у гірничорудну промисловість, гідроенергетику та будівництво. Але неприємностей додавала так звана «транспортна війна», що виникла між Казахстаном з одного боку, і Узбекистаном та Киргизією з іншого. Причиною її стали розбіжності в оплаті транзиту перевезень товарів через територію Казахстану до РФ [35].

Щодо Узбекистану, то він не мав повного порозуміння також із іншими сусідами регіону. На доказ того свідчать згадувані вище мінування з боку Узбекистану своїх кордонів із Таджикистаном і Киргизстаном, й навіть більше того, його намагання переглянути лінію кордонів. Задля реалізації таких намірів, Узбекистан навіть припиняв постачання природного газу до Киргизстану. А для того, щоб спонукати до припинення будівництва Рогунської ГЕС в Таджикистані, Узбекистан перестав дотримуватися власних угод, і не пропускав своєю залізницею транзитні вантажі таджикам [43, 45]. Подібним іншим способом Узбекистану тиснути на свого сусіда, було призупинення в односторонньому порядку роботи більшості пропускних пунктів на кордоні з Таджикистаном (а саме, 9 із 16) [43, 58].

Поява інтересів США у цьому регіоні, а відтак і започаткування їхньої присутності, було обумовлено трагедією 11 вересня 2001 р. Власне, після тих трагічних подій, США змінили своє ставлення до Центральноазійського регіону, оскільки саме з нього найбільш зручно було проводити дії антитерористичної операції проти режиму Талібану в Афганістані. Отож, тоді НАТО розпочало активно домовлятися з місцевими урядами, зокрема Казахстану, Узбекистану, Киргизстану, Таджикистану про співпрацю. Такий кон'юнктурний інтерес обумовив навіть нехтування проблемами прав людини в країнах Центральної Азії, хоч ще зовсім недавно до того, Захід гостро засуджував їхню неправову політику. Наприклад, ще 2 грудня 2000 р. Палата

представників Конгресу США приймала резолюцію № 397, де жорстко критикувала Центральноазійські держави за «неприкрите, грубе і непоправне порушення своїх зобов'язань перед ОБСЄ в галузі прав людини, демократії та верховенства закону», і відповідно рекомендувала розглянути питання про їхнє виключення зі складу ОБСЄ [51].

У свою чергу, авторитарні уряди країн цього регіону жорстко відреагували на «тюльпанову революцію» в Киргизстані, яка була у лютому-березні 2005 р., викликана фальсифікаціями на виборах, а також їх насторожували Андижанські події в Узбекистані, у травні 2005 р.[52]. А згодом, ще більш занепокоєною була реакція на «Арабську весну», котра спалахнула на Півночі Африки та Близькому Сході в 2010-2011 рр. Вже тоді, щоби упередити можливі масові акції протесту на своїй підконтрольній території, урядами Центральної Азії було посилено контроль за засобами масової інформації, за релігійними, а також громадськими організаціями, і загалом за цілим суспільством [32].

Показовими виявилися масові заворушення в Андижані, що відбувалися впродовж 12-13 травня 2005 р., себто швидко вслід за подіями «тюльпанової революції» в Киргизстані. Пізніше, судовий процес над 23 особами, котрі пропагували «правовірне мусульманство» переріс у справжню державну проблему [76]. Адже відомих та шанованих у суспільстві підприємців, прокуратура на догоду владним колам, звинуватила у фундаменталізмі, екстремізмі та зазіханнях на сепаратизм. Як наслідок, послідовники звинувачених, зі зброєю в руках захопили навіть цілу будівлю в'язниці. А на стихійних мітингах почали звучати насправді загальнополітичні та економічні вимоги реформ, із жорсткою критикою влади [76]. Аби вгамувати напруження, уряд Узбекистану дозволив найбільш радикальним і озброєним бунтівникам покинути Андижан, виїхавши до Киргизстану, а вже після того – беззбройні демонстранти були розігнані, в тому числі, зі застосуванням вогнепальної зброї. Лише за офіційною інформацією місцевої влади вбитих нараховували 180 осіб. Однак, міжнародна правозахисна організація «Human Rights Watch»

стверджувала, що жертвами стали близько 800 осіб [76]. А крім того, ще більше ніж 100 осіб були затримані, зі звинуваченнями участі у мітингах, й їх засудили до тривалих термінів ув'язнення, в тому числі, за тероризм, нібито умисні вбивства та посягання на конституційний лад.

Вказані дії уряду Узбекистану, його реакція на події в Андижані викликали безкомпромисне засудження з боку США та ЄС. Тоді ж було запропоновано провести незалежне розслідування на предмет вивчення питання законності застосування органами влади репресивної сили. Навіть Генеральна Асамблея ООН оголосила резолюцію 23 листопада 2005 р., згідно якої засудила Узбекистан за відмову його уряду вивчати події в Андижані з огляду порушення права. Уряд наполягав, що це є виключно внутрішня справа. Характерно звернути увагу, що ніхто зі сусідів Узбекистану – Казахстан, Туркменістан, Таджикистан та рф не підтримали тієї резолюції [87].

Вказані непорозуміння зі Заходом спричинили категоричну заборону військам НАТО на використання в подальшому створеної ними військової бази на території Узбекистану, а також повітряного простору цієї країни для підтримки натівських операцій в Афганістані. Відтак, у зовнішньополітичній сфері тоді відбулася переорієнтація Узбекистану на рф та Китай. Більше того, невдоволення очільників Узбекистану обернулося навіть закриттям в цій країні представництв громадських організацій, фінансованих західними грантами, а також позбавлення акредитації чисельних журналістів західних видань.

Згодом, західні дослідники аргументовано свідчили: «Узбекистан має контрольовані друковані та електронні ЗМІ. Блокуються навіть деякі інтернет-сайти, зокрема з росії. Змусили залишити державу декілька відомих міжнародних організацій та спостерігачів за дотриманням прав людини. Так, Узбекистан вислав ряд неурядових організацій, що підтримувалися США, включаючи Інститут відкритого суспільства Джорджа Сороса та IREX – організацію з обмінів в галузі освіти та науки...» [88]

Можна стверджувати, що подібним було ставлення до свободи слова та права на мітинг і протест – в усіх державах Центральної Азії. Як приклад, можна пригадати жахливі наслідки акцій протесту в місті Жанаозене 16 грудня 2011 р. і там само вони повторилися у січні 2022 р. В обох випадках по протестувальникам було відкрито вогонь на враження, зі значними жертвами [68]. Причому, в подіях 2022 р. брали участь спецпідрозділи введені з рф.

Причетні казахські опозиційні політики, що організували акції протесту – були засуджені до тривалих строків ув'язнення. Їх було звинувачено у створенні нібито злочинної організації, підбурюванні ворожнечі, а також буцімто у закликах до повалення чинної влади. Отож, лідера опозиційної партії «Алга» В. Козлова було засуджено до понад семи років ув'язнення, а опозиційного активіста руху «Народний фронт» С. Сапаргалі – до 4 років, Крім того, прокуратура Казахстану направила до суду понад три десятки позовів та заяв аби заборонити діяльність опозиційного об'єднання «Народний фронт» («Халик майдани»), а також партії «Алга», а з ними разом значний ряд опозиційних ЗМІ, зі звинуваченнями в екстремізмі [68].

Все ж, підсумовуючи вище зазначене, треба визнати, що характер авторитаризму влад в окремих Центральноазіатських державах є досить все ж різний. Так у Туркменістані, Узбекистані й Таджикистані авторитаризм передбачає водночас доволі жорсткий державний контроль за ЗМІ. Натомість, у Киргизстані та Казахстані журналісти зазвичай навчені досвідом здійснювати самоцензуру, аби уникати відвертих конфліктів із владою.

Разом з тим, уряди країн Центральної Азії добре усвідомлюють, що усі накопичені проблеми: міжнаціональні, соціально-економічні, політичні, територіальні, екологічні, дифіциту води, безробіття тощо, у ближчому часі вирішити не вдасться. Тож політичного порозуміння, а тим більше єднання зусиль між країнами регіону очікувати не доводиться. Все це ускладнюється ще й спадщиною минулого, з якої населення цих країн не винесло практик прояву громадянської свідомості. Вони не вміють єднатися та домагатися від влади реалізації своїх інтересів, тому і влада не може розраховувати, перед

зовнішніми загрозами, на повну внутрішню її підтримку, з боку власних громадян.

Ускладнюється стан справ також через поширення в регіоні ісламістських рухів, які враховуючи недосконалість існуючих інституцій офіційної влади – постійно провокують вибухи масового невдоволення і навіть заворушення. А водночас, постійно залишається актуальним намагання керівництва держав Центральної Азії зберегти свою авторитарну владу, тобто всіяко обмежити політичні процеси, що можуть приводити до народного невдоволення. Тож в сукупності це все створює суттєву вразливість становища урядів як перед внутрішніми викликами, так і перед зовнішніми загрозами.

За таких обставин, держави регіону Центральної Азії вимушені у своїй зовнішній політиці постійно балансувати поміж інтересами різних держав, оскільки лише так можна більш-менш ефективно врівноважувати їхні впливи. Тож уряди обирають зазвичай так званий «умовно партнерський» тип поведінки – «ми нічим один одному не зобов'язані і пробуємо співпрацювати не тільки один з одним, але і з усіма країнами, незважаючи на різницю потенціалів» [67, 7]. На практиці виходить, що вони прагнуть обережно дистанціюватися від усіх потужних держав, і таким лише чином зберігати з усіма гарні відносини, забезпечуючи водночас собі автономний простір.

Разом з тим, держави регіону Центральної Азії підтримують зв'язки із прагматично зацікавленими іншими державами та допускають їх до використання своїх ресурсів. Інакше кажучи, держави Центральної Азії, у своїй зовнішній політиці, диверсифікуючи політичних партнерів, досягають підміни національних інтересів «спрощеним маневруванням зовнішньо-політичними пріоритетами» [67, 7], а це сприяє поступальному перетворенню цього регіону на сировинний придаток.

Відтак, країни Центральної Азії, зберігаючи історичне партнерство з РФ, нарощують інтенсивність своїх відносин із Китаєм, а водночас, намагаються, незалежно від двох перших, вигідно співпрацювати також зі США та ЄС, і при тому, не хочуть брати на себе зобов'язань у військовій співпраці. Такий спосіб

зовнішньополітичної поведінки в літературі називають «потенційним або відкладеним нейтралітетом» [63, 21].

2.3 Головні інтереси Китаю в Центральноазійському регіоні

Події останніх років демонструють тенденцію занепаду впливу росії на країни Центральної Азії. Зокрема, це видно з погляду політики нейтралітету, якого дотримуються країни Центральної Азії щодо російсько-української війни. Адже жодна з держав Центральної Азії не схвалила анексію росією частини України. Показово, як на Петербурзькому економічному форумі президент Казахстану Касим-Жомарт Токаєв відкинув заклики росії визнати промосковських сепаратистів на сході України, а президент Узбекистану Шавкат Мірзієєв красномовно засудив історію радянського тиску. До того ж, заява офіційних представників влади Казахстану та Узбекистану про визнання територіальної цілісності України, а також їхні обіцянки гуманітарної допомоги Україні можна розглядати як очевидні докази суттєвого зниження політичного впливу РФ в сучасних республіках Центральної Азії [1, 3].

На відміну від РФ, сучасна Китайська народна республіка залишається підпорядкованою комуністичній ідеології, але попри те, її вплив на країни Центральної Азії впродовж останнього часу лише зростає. Нагадаємо, що за рішеннями Пленуму ЦК КПК, 11 скликання, у грудні 1978 року, було прийнято «перенести центр роботи всієї партії і народу в сферу економіки, і в подальшому вести господарство на основі об'єктивних економічних законів» [29]. Таким чином, Китай пішов шляхом зміни структури власності та розпочав широко запроваджувати ринкові відносини. Проте, в КНР не запроваджували демократичних форм правління, і зовсім не відмовлялися від монополії політичної влади комуністів. Лише в економічній царині китайці відкинули по суті всю марксистську концепцію щодо засудження експлуатації людини, й натомість озброїлися західними принципами ринкового менеджменту.

Про сучасний спосіб правління в Китаї назагал можна сказати, що там править комуністична олігархія, котра найбільше ставить собі за мету економічний зиск. Пріоритет економічного прибутку поширився у тому числі й на зовнішню політику КНР, й дуже характерно, що китайська влада, на відміну від радянської влади в минулому СРСР – не нав'язує нікому в світі свій комуністичний світогляд. Більше того, принцип невтручання у внутрішні політичні справи інших країн, лідер-реформатор Китаю Ден Сяопін закрив навіть в Конституцію, де водночас зробив у 1982 році запис із 5 принципів, що перегукуються між собою: «1) взаємна повага суверенітету і територіальної цілісності; 2) взаємний ненапад; 3) невтручання у внутрішні справи; 4) рівність і взаємовигідна співпраця; 5) мирне співіснування»[82, 53].

Розвиваючи вказані принципи, у 2002 році, на 16-му з'їзді КПК було затверджено концепцію «дружнього, безпечного й багатого сусідства», а ще в подальшому було доповнено концепцією генерального секретаря ЦК КПК (з 2002 по 2012 рр.) Ху Цзіньтао про побудову «Гармонійного світу». Цих принципів Китай формально намагався дотримуватись усі останні роки дотепер, у тому числі, й щодо країн Центральної Азії. Але насправді, в практичних реаліях відбуваються зміни.

Вже після 17-го з'їзду КПК, що відбувся у 2007 році, Китай суттєво активізував власну зовнішню політику, проголошуючи себе захисником інтересів країн, що розвиваються. Реалізуючи таку ідею, зокрема, з 2007 по 2009 р. делегації китайського керівництва побували з візитами майже в усіх державах Африки, а водночас прийняли у себе, в Китаї також цілий ряд глав африканських країн. В ході такої бурхливої дипломатії, китайське керівництво домагалось налагодження, насамперед, стабільного постачання сировини для власної економіки, а разом із тим, попутно заохочували влади інших держав згортати свої зв'язки із Тайванем, обмежуючи останньому усі можливості дипломатичного маневру [2]. Отож, вочевидь бачимо, що впродовж останнього часу принципи Ден Сяопіна суттєво коректуються, і сучасна КНР поступально переходить до нав'язування іншим суб'єктам міжнародних

відносин власних умов. Й така активність почала насторожувати сусідів Китаю, бо після зухвалої агресії РФ із захопленням Криму, уряди багатьох країн замислилися щодо власної здатності протистояти, у випадку подібної експансії також з боку Китаю.

Тим часом, про суттєве зростання потужності КНР у глобальному масштабі, побічно свідчить та реальність, що у січні 2012 року, в оновленій Стратегії національної оборони США, КНР вперше названо було «потенційним супротивником Сполучених Штатів, регіональною державою, яка суттєво впливає на економіку та безпеку США» [11].

Країни Центральної Азії, щонайменше офіційно, не є оголошеними в статусі пріоритетних для зовнішньої політики Китаю, і назагал офіційні реляції КНР не трактують певних напрямів відносин з цим регіоном. А відтак, говорити про стратегічні інтереси Китаю можна лише за сукупністю проведених досліджень наукової, аналітичної та науково-економічної літератури, а також відстежуючи практичну діяльність китайців у цьому регіоні, а зокрема, також в рамках їхніх заходів, здійснених у межах ШОС.

Водночас, слід не забувати, що роздуми та припущення науковців, покладені на логіку доцільності економічного змісту, не завжди можуть узгоджуватися із «лінією компартії» КНР, що звісно може діяти не завжди в інтересах логічної доцільності. Разом із тим, у деяких статтях китайської наукової літератури іще у 1980-90-х роках, говорилося про історичну буцімто належність казахського та киргизького народів до так званої історичної китайської цивілізації. Інакше кажучи, у тих статтях відстоювалася ідея «великої єдиної китайської нації, що охоплює багато етносів». Тим більше, що на переконання авторів у рамках тієї ж концепції – приєднання народів Центральної Азії до складу російської імперії, було насильницьким, і аж ніяк не добровільним. А тим часом, в рамках тієї ж китайської концепції про китайську велику цивілізацію, Китай значно раніше, аніж росія набув сили міцної, централізованої держави, а отже був більш привабливим для етносів Центральної Азії, тому вони нібито «добровільно» асимілювалися саме із

китайцями в межах створеної ними ж таки багатоетнічної імперії. І лише внаслідок пізнішої зухвалої експансії з боку російської імперії ті народи були відірвані від Китаю і долучені до російської імперії [2].

Якщо навіть не брати до уваги подібні публікації, мусимо визнати, що держави Центральної Азії останнім часом стають все більше й більш цікавими для Китаю, особливо з урахуванням нарощування китайцями потенціалу претендента на провідного світового геополітичного гравця. Отож, після отримання народами Центральної Азії незалежності, вони відразу постали відкритими до значного впливу з боку Китаю, особливо і першочергово – Киргизстан.

Проте, в літературі також є усталена думка, що відповідно до схеми за якою китайські політологи диференціюють партнерські відносини Китаю з різними країнами світу – виглядає переконливим, що держави Центральної Азії ніяк не входять до пріоритетних груп партнерів, навіть навпаки їх розглядають через вторинну і апріорі підпорядковану роль в загальній китайській зовнішній політиці [10]. Тобто, регіон Центральної Азії є вторинним для китайців, у порівнянні, наприклад, з їхньою глобальною політикою в океанічному регіоні. Таке ставлення може бути пов'язане із низьким розвитком відсталих районів самого Китаю, як наприклад Синьцзяну, та необхідністю дбати про збереження безпеки, що особливо є актуальним зважаючи, що кордон із не дуже безпечним регіоном Центральної Азії сягає більше 3 тисяч кілометрів, а отже ще більше розширює простір потенційної нестабільності.

З часу отримання незалежності у 90-х роках, головними питаннями співробітництва Китаю з державами Центральної Азії становив інтерес в контексті їхнього ставлення до питання уйгурського сепаратизму, а також проблеми розділених націй, проблеми Тибету, необхідності пошуку зручних осередь для закупівлі енергоносіїв, пошуку нових ринків задля інтенсифікації торгівельної взаємодії тощо. Окремі етноси країн Центральної Азії насправді мають спільне історично-культурне коріння із населенням не стабільного

Синьцзян-Уйгурського автономного округу Китаю, переважна частина якого є мусульманами, і це зазвичай оцінюється китайцями, як джерело підживлення загрози сепаратизму та національно-релігійного екстремізму. Зокрема, слід відзначити, що в Казахстані та Киргизстані мешкає чимала громада – майже 300 тис. уйгурів [13; 14]. Остерігаючись їхнього єднання із китайськими уйгурами та для спільної боротьби проти потенційного екстремізму й сепаратизму, в квітні 1996 р. в Шанхаї, з представниками країн Центральної Азії було підписано угоду про зміцнення довіри у сфері військових загроз в районі спільного кордону. Як показав подальший час – ця угода поклала початок формуванню так званої «Шанхайської п'ятірки» (Китай, Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, рф), яка після їхньої зустрічі 16 червня 2001 р., де додатково приєднався до них ще й Узбекистан – перетворилася на Шанхайську Організацію Співробітництва (ШОС). А згодом, за спільним погодженням, було створено Єдиний антитерористичний центр учасників ШОС, і як наслідок – підписано спільний документ (особливо вагомого значення нині, в умовах теперішніх ядерних погроз з боку рф) – про без'ядерну зону в регіоні Центральної Євразії [85]. Ту подію 2001 р. можна вважати насправді вирішальним заходом у формуванні системи загальної Євразійської безпеки та деякого перегрупування самих країн цього регіону [85].

З того часу, Китай поступально нарощує власний товарообіг з країнами Центральної Азії, витісняючи разом з тим із цього ринку росію. Причому, характерно, що китайські інвестиції часто вкладаються навіть у ті сфери, що розглядаються традиційно західними інвесторами як непевні, або ризиковані.

Виходячи з вище зазначеного, виглядає так, що стратегічні інтереси Китаю в Центральній Азії стосуються щонайперше таких проблемних «вузлів», як то – доступ до енергоресурсів; гарантування безпеки в прикордонних районах, а зокрема найбільше – в Синьцзян-Уйгурській автономії, а також вирішення проблеми із недопущенням потрапляння країн Центральної Азії під вплив держав, які є ворожими, чи недружніми Китаю, або таких, що створюють в Азійсько-Тихоокеанському регіоні військові союзи,

орієнтовані проти Китаю [10].

Остання думка є суголосною міркуванням співробітника центру Карнегі Чжао Хуашена, котрий визначив наступні базові цілі КНР в Центральній Азії: опір тероризму, сепаратизму і екстремізму; гарантування безпеки в районах прикордоння; забезпечення загальної стабільності у всьому регіоні; сприяння економічному розвитку регіону; недопущення встановлення контролю над регіоном іншими ворожими до Китаю державами, а також недопущення появи військових союзів, що мають антикитайську спрямованість; забезпечення умов доступу Китаю до джерел енергетичних ресурсів регіону [54]

Отже, першочергово, Центральна Азія є в розумінні Китаю – важливою ресурсною та загалом сировинною базою, а також цінним ринком збуту китайських товарів та важливою транзитною територією. А крім іншого, також важливим чинником у справі нейтралізації впливу Індії та формуванні різного характеру зв'язків між союзниками глобальної Азії [30]. Окремо варто наголосити, що КНР послідовно й давно прагне реалізувати проект по ізоляції такого важливого конкурента, як Індії, і задля того, намагається втягнути в систему своїх союзників Пакистан, Бангладеш, М'янму, Шрі-Ланку, щоби в такий спосіб поширити свій вплив також на Афганістан [30].

Окремою турботою Пекіна є також прагнення налагодити сухопутне сполучення із Іраном, щоби забезпечити умови для будівництва у подальшому нафто- і газогонів із Близького та Середнього Сходу, що зумовить Пекіну убезпечитися від нападів піратів на танкери, що рухаються із сировиною океанами, а також нейтралізувати бодай гіпотетичну можливість блокади китайських шляхів з боку Індії, яка насправді прагне встановити свою одноосібну гегемонію в басейні цілого Індійського океану.

Таким чином, основним зняряддям Китаю в боротьбі за формування сфер власного впливу на регіон Центральної Азії є інвестиції в економіку країн, а переважно, і щонайбільше – в енергетичні та інфраструктурні проекти, також їх особливо приваблює гірничодобувна галузь та інструмент пільгового кредитування. Наприклад, досить відсталий Туркменістан отримує залюбки

від Китаю щорічну фінансову допомогу, а також кредити на пільгових умовах, й щедрі інвестування в промислове виробництво на умовах лише закупівлі готової китайської продукції. Відтак, поступово Китай, нарощуючи власну економічну експансію, підпорядковує собі й перетворює Туркменістан на зону виключно свого економічного впливу. Показовим є зокрема крок, що відбувся у 2009 р., коли Казахстан за наданий йому Китаєм пакет економічної допомоги обсягом в 10 млрд. доларів змушений був передати під китайський контроль свою велику й перспективну нафтову компанію Мангістаумунайгаз [54]. Власне, економічна, а особливо енергетична складова контактування із Китаєм надає для держав Центральної Азії сталість комерційних зв'язків на рівні трансрегіонального масштабу, проте, ці ж відносити поступально узалежнюють їх від КНР.

Стрімкою економічною експансією КНР забезпечує для себе надійну «прив'язку» сусідніх країн регіону, а відтак, і домінування в ньому. Деякі експерти-спостерігачі за станом справ прогнозують, що реалізуючи політику посилення свого впливу на регіон, КНР стимулює і навіть значною мірою прямо і опосередковано фінансує міграцію китайців до країн Центральної Азії, а найбільше до Казахстану [54]. Не випадково, зусилля Пекіна по створенню в Центральній Азії зони регіональної вільної торгівлі (в рамках ШОС), вкрай заперечно сприйняли, а потім і відхилили в рф у 2004 році, оскільки побачили в тому нав'язування країнам Центральної Азії аналогічних умов, що виглядали підміною їхньому проекту, в рамках ЄврАзЕС.

Подальша економічна експансія Китаю в Центральній Азії, як то приміром будівництво газогону «Центральна Азія – Китай», а також нафтопроводу «Західний Казахстан – Західний Китай» створює серйозне конкурентне середовище для економічних інтересів рф. Особливу вагу має у вказаному сенсі введена в дію у 2009 р. глобальна магістраль газогону Туркменістан – Узбекистан – Казахстан – Китай, що стала справжнім конкурентним викликом російсько-китайським енергетичним проектам. Зважаючи, що Китай купує чимало газу у Центральній Азії за нижчими цінами

порівняно із російськими – переговори з енергетики поміж Китаєм та рф стали стабільно важчими і складнішими.

Останнім часом, згадана Шанхайська організація співробітництва перетворилася у основний засіб впливу Китаю на країни Центральної Азії, а до неї, нагадаємо входять, окрім Туркменістану, що проголосив свій нейтралітет, всі держави регіону. Відтак, наразі про ШОС можна говорити у двох вимірах: як про територіальний простір учасників ШОС, та як про геополітичний простір [83]. Мовлячи про територіальний простір, йдеться про питання, що стосуються країн-членів цієї організації, їх двосторонні взаємини щодо облаштування кордонів. А от мовлячи про геополітичний простір, зважаємо на більш широке коло учасників, що утворилося після появи інституту спостерігачів ШОС і включення Індії, Пакистану, Ірану, Монголії та Афганістану. Такий формат засвідчив про нарощування потужності ШОС, як привабливого ядра євразійських інтеграційних процесів. Більше того, інтерес зростає й ззовні Азії, про що засвідчує статус «партнерів по діалогу», якого набули Білорусь, Туреччина, Шрі-Ланка.

Отож, Китай використовує ШОС, як інструмент для досягнення можливості посилення власної безпеки, а також зростання регіонального впливу і, водночас із тим, як наслідок – послаблення традиційного тут впливу російського. Тим більше, що рф на даний час немає ресурсів та спроможностей, аби в рамках ШОС поборотися за те, що може дозволити собі Китай.

Загалом для Китаю авторитарність політичних режимів в країнах Центральної Азії є навіть привабливо вигідною реальністю, бо такі режими, вважається, забезпечують стабільний розвиток країн та суттєво більшу їхню передбачуваність для зовнішнього світу. А враховуючи, що саме ця обставина – авторитаризм і порушення прав людини – є головними підставами, що обмежують можливості співпраці країн Центральної Азії із країнами демократичного Заходу, то Китай по суті використовує такі складнощі непорозуміння у своїх цілях, і постає ще більш цінним партнером, на засадах

прийнятної альтернативи.

Відтак, можна констатувати, що держави Центральної Азії є важливими для Китаю, як запобіжник із якого не будуть виходити сепаратистські тенденції в напрямі провокування таких настроїв у Синцзян-Уйгурському автономному регіоні. А водночас, також, як альтернативне джерело потрібних енергоносіїв та транзитна територія для подальшого транспортування своєї продукції, й, звісно, водночас, як привабливий ринок збуту китайських товарів [29]. До того ж країни Центральної Азії Пекін використовує як додатковий інструмент поширення власного геополітичного впливу в напрямі рф. Для досягнення останнього КНР, в першу чергу прагне скористатися своїми можливостями економічної експансії в Центральній Азії та водночас інтеграційними можливостями ШОС.

Слід додати також, що по мірі занепаду сили впливу рф, Китай повсякчас проводив активну дипломатію, щоб посилити свій власний вплив у регіоні Центральної Азії. А із початком російсько-української війни – між Китаєм і країнами Центральної Азії були підписані нові економічні угоди, за якими було підтверджено збереження усіх напрацьованих відносин, і навіть більше того – посилення активності зі створення зокрема нової критичної інфраструктури. Водночас, зростання обсягів торгівлі Китаю з Центральною Азією вказує на тенденцію подальшого зростання впливу Пекіна [2]. Наприклад, у першій половині 2022 року його торгівля з Казахстаном була втричі вищою, аніж це було у першій половині 2016 року, в той же час як його торгівля з Узбекистаном у січні-липні 2022 року становила на 32,5% більше, аніж за той самий період 2021 року. На загал, угода Китаю з Узбекистаном укладена була на 15 мільярдів доларів і, в тому числі, було підтверджено готовність будівництва залізниці Китай–Киргизстан–Узбекистан (СКУ) – й усе це, звісно, переконливо демонструє зростаючий рівень економічного впливу Китаю в регіоні Центральної Азії [2]. Зважимо водночас, що вказана залізниця є прикладом того, як Китай розширює свою владу за рахунок витіснення рф, а сам проект СКУ – стане ключовою альтернативою

російському маршруту.

Також можна бути впевненими, що окрім зростання економічного впливу, Китай також готовий усіляко захищати свої національні інтереси в Центральній Азії. Зокрема останні події свідчать про те, що Пекін виступає проти будь-яких територіальних змін у регіоні. А підтримка Пекіном територіальної цілісності Казахстану під час напруженості між Казахстаном і росією у січні 2022 р., а також його підтримка територіальної цілісності Киргизстану, незважаючи на прихильність росії до Таджикистану під час прикордонного конфлікту між вказаними двома країнами Центральної Азії – є критичними прикладами утвердження авторитету Китаю та витіснення з регіону рф. [29]

Проте, незважаючи на зменшення потужності росії та постійне зростання ролі Китаю в Центральній Азії, Москва залишається ключовим учасником економіки та безпеки в регіоні. Крім того, все ще можливо, що вона може ще більше наростити свою присутність у Центральній Азії за результатами російсько-української війни. Китай тим часом розширює свої економічні відносини та сприяє розвитку інфраструктури за рахунок росії. Однак, факти сьогодення показують, що Пекін наразі не має ані інструментів замінити росію, ані наміру бути одноосібною домінуючою силою в Центральній Азії. Більше того, самі країни Центральної Азії вважають за краще дотримуватися багатовекторної політики. У цьому контексті підвищена увага США та нещодавнє залучення ЄС і європейських країн до Центральної Азії також можуть створити проблеми для Китаю в розширенні його впливу в регіоні.

3 ЗАСОБИ ГЕОПОЛІТИЧНОГО УТВЕРДЖЕННЯ КИТАЮ В ЦЕНТРАЛЬНІЙ АЗІЇ

3.1 Інструменти Китаю у боротьбі за власну першість у регіоні

Попри зменшення потужності впливу рф у Центральній Азії, вона все ще залишається ключовим гравцем у сфері безпеки та економіки й має у своєму розпорядженні доволі потужні інструменти, що можуть впливати на політику країн регіону. Тож незважаючи на багато доказів послаблення рф та водночас піднесення Китаю в Центральній Азії, Пекін зрештою не може повністю замінити (чи то витіснити) звідси Москву. Більше того, видається, що у короткостроковій та і у середньостроковій перспективі Китай не має ані потенціалу, ані наміру замінити рф собою повністю. Зокрема, такою є реальність тому, що незважаючи на зменшення потужності росії, вона все ще залишається ключовим гравцем у сфері безпеки та економіки, і має у своєму розпорядженні потужні інструменти, які можуть впливати в цілому на політику країн регіону.

Так, всупереч очікуванням, що економічний вплив росії різко зменшиться після накладання санкцій за її військову експансію, розвиток останніх подій засвідчує, що відносини між країнами Центральної Азії та рф в цьому плані навіть покращилися. З початку війни проти України, між рф та країнами Центральної Азії зростає обсяг торгівлі. Зокрема, торгівля росії з Узбекистаном у січні–вересні 2022 року була на 37% вищою порівняно з тим же періодом 2021 року, тоді як її торгівля з Киргизстаном за перші дев'ять місяців 2022 року була аж на 42% вищою порівняно з тими ж місяцями 2021 року [30].

Крім того, росія наростила імпорт із Центральної Азії через втрату доступу до європейського ринку, зрозуміло, намагаючись замінити продукти, які раніше імпортувалися з європейських країн. У цьому контексті

критичними прикладами є збільшення Москвою імпорту дешевого вина та початок імпорту взуття з Узбекистану.

Окрім можливості нарощування економічної присутності, кремль все ще володіє також економічними засобами впливу на країни Центральної Азії. Особливо важливим інструментом російського впливу на регіон є грошові перекази. Сезонна міграція працівників до росії забезпечує вирішальне грошове забезпечення для Центральноазійських домогосподарств, завдяки більш конкурентним доходам у Росії. У цьому сенсі, мешканці Киргизстану і Таджикистану, мабуть, найбільше залежать від заробітків у росії, з усіх інших держав Центральної Азії [30]. За даними Світового банку, у 2021 році грошові перекази, надіслані до Киргизстану становили аж 33% ВВП їхньої країни, а у Таджикистані цей показник становив навіть 34%. Незважаючи на початкові очікування, що через російську агресію в Україні грошові перекази заробітчанин із Центральної Азії зменшаться, останні звіти показують, що громадяни Центральної Азії продовжують отримувати грошові перекази від членів своїх сімей, що перебувають на заробітках у росії. У період з січня по червень 2022 року обсяг таких грошових переказів до Узбекистану навіть подвоївся порівняно з аналогічним періодом минулого року, досягнувши 6,5 млрд доларів. Крім того, Москва намагається ще й додатково залучити в росію робочу силу з країн Центральної Азії, через нестачу власної робочої сили внаслідок війни. Скасування росією ліміту квот для трудових мігрантів з Узбекистану є одним із найважливіших прикладів цієї тенденції [30].

Отже, країни регіону Центральної Азії все ще сильно залежать від росії, й вона залишається важливим гравцем з точки зору імпорту. Приблизно 40% продуктів харчування та одягу, що продаються в Казахстані, надходить з рф. Так само Москва є найбільшим імпортним партнером Киргизстану та другим за обсягами імпортним партнером Таджикистану. Крім того, країни Центральної Азії залежать від росії в імпорті цукру та пшениці. Рішення рф заборонити експорт зерна до Євразійського економічного союзу, що призвело до дефіциту збіжжя та зростання цін у Центральній Азії, свідчить про

справжню залежність цього регіону від російського експорту продовольства. До того ж, рф відіграє важливу роль як транзитна країна для Центральноазіатської торгівлі. 80% експорту та імпорту Узбекистану проходить через територію росії, а близько 80% експорту нафти Казахстану проходить через Каспійський трубопровід до терміналу в російському чорноморському порту Новоросійськ.

Отож, як бачимо, росія змогла зберегти свої економічні позиції, незважаючи на посилення впливу Китаю у цьому регіоні. Крім того, Китай не може замінити економічні інструменти росії в регіоні, особливо, наприклад, в сегменті грошових переказів. Згідно з дослідженням Central Asian Barometer Survey Wave 11, яке проводилося в травні-червні 2022 року, 40% і 56,6% респондентів з Узбекистану і Киргизстану відповідно визнали рф найбільш привабливою країною для трудової міграції, тоді як Китай не увійшов навіть до числа лідерів таких країн. Й треба визнати, що незважаючи на намагання країн Центральної Азії переспрямувати свої товари в Середній коридор Азії й зокрема у Китай, росія продовжує відігравати важливу роль транзитної країни, і це збережеться в короткостроковій, і середньостроковій перспективі, бо Китай не зможе цілком замінити її в цьому відношенні [30].

До того ж, Китай не виявляє наміру розширювати свою присутність у сфері безпеки в Центральній Азії, натомість він віддає очевидну перевагу збільшенню свого економічного та технологічного впливу. А за винятком економічних факторів, російські інструменти «м'якої сили» все ще є у цьому регіоні сильнішими за китайські. Так само, російська мова продовжує відігравати важливу роль для жителів Центральної Азії. І у ряді країн Центральної Азії російську мову продовжують викладати як частину обов'язкової програми в місцевих державних школах. Й звісно, російська мова особливо корисна тим, хто має за мету поїхати працювати саме в росію. Й зрозуміло, що вивчення російської є набагато доступнішим та економічнішим, аніж китайської [68].

За сумою вказаних обставин, громадська думка жителів Центральної Азії щодо росії є більш позитивною порівняно з Китаєм. Наприклад, одне із запитань Хвилі 11 дослідження Central Asian Barometer звучало так: «Думаючи про інші країни, скажіть, будь ласка, чи маєте ви дуже схвальну, дещо схвальну, дещо несприятливу, чи дуже несприятливу думку про росію». В Узбекистані 76% респондентів позитивно ставилися до Росії, а 10% – негативно; у Киргизстані 85% респондентів висловилися схвально, а 11% – негативно. Коли таке ж питання поставили про Китай, 56% респондентів з Узбекистану висловилися схвально, а 20% – негативно; у Киргизстані цифри становили 58% і 34%. Крім того, незважаючи на зміну інвестиційної стратегії Китаю, зростання антикитайських настроїв у Центральній Азії також завдає шкоди м'якій силі Китаю. Зрештою, незважаючи на зростання економічної присутності Пекіна, через зростаючі антикитайські настрої та мовні бар'єри, Китай не зможе повністю замінити рф в оглядовій перспективі в регіоні [30].

Отже, попри підірвану репутацію, рф все ще залишається ключовим постачальником безпеки в регіоні Центральної Азії. Також росія сприймається головним гарантом безпеки південного кордону Центральноазіатських держав і ключовим гравцем у запобіганні поширенню тут радикалізму. Незважаючи на погані результати російської армії в Україні, республіки Центральної Азії все ще потребують підтримки Москви для захисту свого південного кордону.

Крім того, росія все ще має значний вплив на уряди держав Центральної Азії. Розгортання російських військ через Організацію Договору про колективну безпеку після загальнонаціональних протестів у Казахстані в січні 2022 року та особиста дипломатія Москви щодо припинення війни між Таджикистаном і Киргизстаном, з огляду на неефективність ОДКБ є прикладами впливу росії на еліту Центральної Азії [89]. Тож російські військові бази в Таджикистані та Киргизстані є важливими інструментами для Кремля, щоб зменшити ризик внутрішніх потрясінь і зберегти тут свою присутність.

Пекін також збільшує свій вплив у сфері безпеки в країнах Центральної Азії через двосторонні відносини та через ШОС (Шанхайську організацію співробітництва). Китай зокрема має військовий об'єкт у Таджикистані, та на кордоні з Афганістаном. Але в останні роки Китай віддавав перевагу використанню приватних охоронних компаній для захисту своїх національних інтересів у Центральній Азії. Однак, незважаючи на розширення присутності сил безпеки Пекіна, він головним чином стурбований зміцненням потенціалу місцевих країн і наданням їм допомоги [89]. Китай не має наміру розширювати свою безпекову присутність у Центральній Азії, натомість віддає перевагу збільшенню свого економічного та технологічного впливу. Пекін вважає за краще доповнювати, а не конкурувати з присутністю сил безпеки росії. Про це свідчить, наприклад, мовчання Китаю, щодо таджицько-киргизького прикордонного конфлікту, і в цілому погіршення ситуації з безпекою в регіоні Горно-Бадахшан, на кордоні з Афганістаном – саме там, де Китай відкрив військові об'єкти. Усе це вочевидь демонструє його повне небажання відігравати роль постачальника безпеки в Центральній Азії [86].

Для урядів Центральної Азії є привабливим той підхід Китаю, яким він відрізняється від західних країн: а саме, що Китай не вимагає покращення прав людини, лібералізації економіки чи захисту навколишнього середовища. Проте, з іншого боку, йому бракує чіткості та прозорості у своїх діях. Наприклад, китайці свідомо не використовують поняття «допомога розвитку» або «підтримка розвитку»; замість цього вони використовують термін «стратегічне партнерство», а ключовим принципом допомоги з боку Китаю є невтручання у внутрішні справи. Проте, його допомога надається в пакетах, що включають фінансування, пільгові позики та торговельні й інвестиційні угоди, але водночас, вони часто включають різні вимоги, або неявні умови, через які економіка країни, що її «підтримує» Китай – опиняється залежною від нього. Наприклад, країни-реципієнти, які шукають пільгові позики для проектів інфраструктури та технічної допомоги, повинні погодитися, що 50% компаній, матеріалів, обладнання та технологій, які використовуються для

впровадження, будуть китайськими. Великою популярністю також у китайців користується схема «позика в обмін на ресурси», за якою надана допомога повертається у вигляді природних ресурсів.

Місцеві центральноазіатські еліти вважають принцип невторчання та непрозорість допомоги розвитку привабливими, і вони, як правило, більш сприйнятливі до допомоги, що надається Китаєм. Однак, якщо Китай отримає більше важелів впливу, республіки Центральної Азії можуть стати економічно залежними від свого могутнього сусіда [2].

Інвестиційна політика Китаю в Центральній Азії також є системною, широкомасштабною та довгостроковою, і обумовлена економічними й стратегічними цілями. Переважна більшість китайських інвестицій надходить у формі позик із узалежнюючими умовами повернення. Пряме кредитування є основним інструментом інвестування Китаю в країни з низьким рівнем доходу, за яким йдуть інвестиції в сировинні галузі, транспорт і енергетику. Ця закономірність є очевидною в економіках країн Центральної Азії, особливо в менших та економічно більш вразливих республіках – Киргизстані та Таджикистані. Китайські кредити становили незначну частку боргів цих країн до 2008 року, але з того часу ситуація кардинально змінилася [51].

Китай не публікує жодних звітів про свої офіційні позики (Китай не є членом Паризького клубу, групи країн-кредиторів, які обмінюються інформацією про свої офіційні позики), а також відсутні дані про боржника. Ці особливості стосуються, зокрема, позик, що надаються республікам Середньої Азії. Заставою зазвичай є надходження від експорту сировини та сільськогосподарської продукції, право на розвідку родовищ корисних копалин, або право на частку прибутку в державних підприємствах.

Киргизстан, таким чином, вже входить до п'ятірки країн із найвищим рівнем зовнішнього боргу перед Китаєм, який вимірюється як частка загального зовнішнього боргу від прямих позик перед Китаєм у ВВП. Це дуже незахищена невелика економіка, географічно близька до Китаю. У рейтингу боржників фігурують також інші республіки Центральної Азії – Таджикистан

займає 20 місце, Туркменістан – 23 місце. Узбекистан також входить до списку 50 найбільших одержувачів, займаючи 40 місце, незважаючи на його небажання повністю відкритися для китайських інвестицій. Кредити Китаю країнам-реципієнтам надходять державним позичальникам, а також приватним позичальникам, причому останні становлять менше 10% [2].

Погані економічні показники та політичні потрясіння в 2005 і 2010 роках означали, що Киргизстан був беззахисний перед зростаючим економічним впливом Китаю. Обсяг накопичених китайських інвестицій у Киргизстан між 2005 і 2018 роками є значним, враховуючи його невелику економіку. За даними Міністерства фінансів, державний борг Киргизстану становить 4,4 мільярда доларів США, з яких 3,7 мільярда доларів США є зовнішнім боргом, 1,7 мільярда доларів США надано Китаєм. Іншим питанням є прозорість кредитів з Китаю, які зараз пов'язують із великими корупційними скандалами в Киргизстані [54].

За даними Міністерства фінансів Таджикистану, на середину 2019 року зовнішній борг Таджикистану становив 2,9 млрд доларів США, або 35,9% ВВП. Близько 1,5 мільярда доларів США (або приблизно 52%) зовнішнього боргу припадає на позики уряду Китаю. Саме Китай в основному фінансує економіку Таджикистану за рахунок пільгових кредитів і грантів для конкретних проектів. Китай надає Таджикистану «дешеві» кредити на пільгових умовах на 20 і більше років, а натомість отримує родовища корисних копалин на більш вигідних умовах, ніж це було б можливо за чесним контрактом. Всі проекти знаходяться під контролем Китаю, і, відповідно, велика частина прибутку йде в Китай. Типовий приклад кредиту, забезпеченого ресурсами стосується родовищ золота «Верхній Кумарг» у Согдійській області. Вони були передані китайській компанії ТВЕА в рахунок погашення боргу, який накопичився під час модернізації ТЕЦ «Душанбе-2». Китайці видобуватимуть золото, доки не повернуть кошти, вкладені в електростанцію [54].

Широко розповсюджена корупція є основною проблемою в країнах Центральної Азії та негативно впливає на інвестиційну діяльність Китаю. Індекс сприйняття корупції, який вимірює передбачуваний рівень корупції в державному секторі, є низьким у всіх п'яти країнах і варіюється від 19 до 34 балів за шкалою від 0 до 100. Казахстан посідає найвище місце, а Туркменістан – найнижче. Відсутність таких умов, як прозорість, краще управління, верховенство права чи повага до прав людини в умовах надання китайських позик, сприяє корупції серед еліт Центральної Азії. Але принцип невтручання Китаю ускладнює покладання на Китай будь-якої відповідальності щодо внутрішніх справ республік Центральної Азії [54].

Надзвичайно важливу роль у взаємних відносинах країн Центральної Азії з КНР відіграє енергетична безпека. Бажання Китаю полягає в тому, щоб займати провідну роль у розвитку та підтримці енергетичних галузей у Центральній Азії, а також щоб сповна задовольнити свої зростаючі енергетичні потреби. Китай є найбільшим споживачем енергії у світі, на нього припадає майже 24% світового енергоспоживання та 34% світового зростання попиту на енергію [2]. Зростання споживання викопного палива було найбільшим у природному газі та нафті. Світове занепокоєння щодо енергетичної безпеки зростає, і Китай прагне забезпечити собі доступ до енергетичних ресурсів.

У перше десятиліття після розвалу СРСР, росія контролювала усі трубопроводи з Центральної Азії, за винятком невеликого газопроводу з Туркменістану до Ірану. Однак ця монополія проіснувала недовго, і Китай поспішив побудувати запропоновані трубопроводи ще до того, як ним було офіційно оголошено про відновлення «Шовкового шляху». Китай змінив енергетичну карту регіону, а співпраця в енергетичному секторі набуває дедалі більшого значення, головним чином по відношенню до Казахстану та Туркменістану. Китай побудував два великі трубопроводи: нафтопровід з Казахстану та газопровід з Туркменістану. Газопровід поклав край залежності Туркменістану від продажу газу в росію. Газопровід Центральна Азія – Китай,

який почав працювати в 2009 році, став основним енергетичним сполученням між Китаєм і Туркменістаном, і є першим великим прикладом енергетичного співробітництва в Центральній Азії. А водночас, Казахстан є не тільки одним із найважливіших постачальників нафти для Китаю, але й ключовим партнером по транзиту природного газу з Туркменістану. Казахстансько-китайський нафтопровід був першим трубопроводом прямого імпорту нафти Китаю з Центральної Азії [29].

Найбільш яскравим прикладом енергетичної залежності від Китаю є Туркменістан. Він не має спільного кордону з Китаєм, але цікавий Пекіну головним чином своїми неперевершеними запасами природного газу. Адже відомо, що Туркменістан мав підтвержені запаси газу в 19,5 трлн м³, що вважається четвертим за обсягами у світі. Попит Китаю на газ стрімко зростає в результаті заходів зі скорочення викидів вуглецю. Тож він надав кредит у розмірі 4,1 мільярда доларів США на розробку родовища Галкиниш у Туркменістані, яке є другим за величиною газовим родовищем у світі. Участь Китаю в газовому секторі Туркменістану колосальна: він допоміг фінансувати трубопроводи та нафтопереробні заводи та є найбільшим споживачем газу в Туркменістані [29].

Тепер переважна більшість газового експорту Туркменістану надходить до Китаю і становить важливу частину його доходу. Однак його продаж природного газу Китаю не слід розглядати виключно як джерело доходу, оскільки значна частина йде на задоволення кредитних зобов'язань Туркменістану перед Китаєм.

Раніше Туркменістан залежав від росії в плані експорту газу, але зараз залежить від Китаю як щодо експорту газу, так і щодо кредитних зобов'язань, і потрапив у пастку газових боргів. Китай є найбільшим кредитором Туркменістану, і частина боргу, виражена в доларах США, імовірно погашається газом за поточними цінами (ціна залишається комерційною таємницею) через згадану вище схему позики в обмін на ресурси, яку також використовував Китай у відносинах з Венесуелою та Анголою [26].

Щоб зменшити свою залежність від Китаю, Туркменістан намагається диверсифікувати маршрути постачання енергоносіїв і працює над двома проектами. Одним з них є трубопровід ТАРІ, який постачатиме туркменський газ до Пакистану та Індії через Афганістан. Але будівництво знаходиться під загрозою через побоювання, що уряд Афганістану не зможе захистити трубопровід. Інший проект – Транскаспійський трубопровід для доставки туркменського газу до Європи. Переговори між ЄС і Туркменістаном щодо Транскаспійського трубопроводу були відновлені, але Іран і Росія виступають проти проекту, стверджуючи, що трубопровід може завдати шкоди екосистемі Каспійського моря [26].

Ще одним важливим проектом в енергетичному секторі є запланована лінія D газопроводу Середня Азія – Китай. Лінія D буде коротшою за існуючі та проходитиме через Узбекистан, Таджикистан і Киргизстан. Гірська місцевість у Таджикистані та Киргизстані робить проект дорогим, і з моменту першого оголошення дати його початку змінювалися, переносилися та затримувалися. Завершення було перенесено на 2023 рік. Він має проектну потужність для транспортування до 30 мільярдів м³ на рік. Є ще один фактор, який може вплинути на завершення – трубопровід «Сила Сибіру», що постачає газ з росії в Китай, що може послабити зусилля щодо фінансування будівництва лінії D.

Вода є ще одним важливим питанням у відносинах між Китаєм і регіоном Центральної Азії. Центральна Азія вже багато десятиліть стикається з проблемами, пов'язаними з водою. З кінця 1950-х років попит на водні ресурси в регіоні різко зріс із величезним розширенням зрошення. Сільське господарство критично залежить від зрошення, особливо в Узбекистані та Туркменістані, де вирощування бавовни все ще відіграє вирішальну роль. Водокористування є інтенсивним як у сільському господарстві, так і в енергетичному секторі, головним чином у країнах, розташованих вище за течією річки, залежними від гідроелектроенергії – Киргизстані та Таджикистані. Тому співпраця між країнами Центральної Азії є життєво

необхідною. Велика частина їх території розташована в басейні Аральського моря. Однак велика частина Казахстану лежить за його межами, і більшу частину води він отримує з річок, спільних з Китаєм. Дві країни розділяють 24 річки. Найважливіші з них – Іртиш та Ілі, обидві беруть початок в Китаї. Вісімдесят відсотків води в долині Ілі в Казахстані походить з Китаю і забезпечує більшу частину води, що надходить до озера Балхаш, тоді як Іртиш є основним джерелом прісної води для північно-східних міст і забезпечує промислові регіони центрального та східного Казахстану. Напруженість щодо води вже виникла між Китаєм і Казахстаном через розвиток по обидві сторони кордону та пов'язаний із цим високий попит на воду. Казахстан особливо стурбований водою, яка потрібна Китаю для розширення нафтового сектору СУАР.

3.2 Привабливість Китаю, як гаранта безпеки для країн Центральної Азії

Великі держави, такі як Китай, зазвичай віддають перевагу двостороннім відносинам зі своїми партнерами, оскільки їх домінування за таких умов може бути більшим і виразнішим, аніж це було би можливим через колективні зобов'язання. Однак, протягом останніх двох десятиліть великі держави віддавали перевагу міжурядовим організаціям, над якими вони могли домінувати або відігравати роль, що перевищує їхній фактичний вплив у світі. Швидко зростаючий статус Китаю як великої держави не вимагає регіональної міжурядової взаємодії. Тим не менш, він бере участь у регіональній (євразійській) міжнародній організації (вище згаданій ШОС), членами якої є чотири з п'яти держав Центральної Азії, а п'ята (Туркменістан) є постійним гостем. Проте той факт, що держави збираються в міжурядові інституції, принципово не змінює владних впливів найсильнішого учасника.

ШОС була створена п'ятьма країнами майже чверть століття тому. До недавнього часу його члени були чітко пов'язані з Китаєм і Росією як домінуючими гравцями. З приєднанням Індії та Пакистану в 2017 році

ситуація поступово ускладнилася через геополітичне значення Нью-Делі [49]. Хоча роль організації часто переоцінювали в перше десятиліття її існування, і існували припущення, що вона закладе основу для антиамериканської боротьби. Проте, альянс продовжує служити інтересам своїх членів. Держави продовжують приєднуватися, й жодна не вийшла із цієї організації (на відміну від створеного росією ОДКБ, яка втратила вже чимало членів), а кількість спостерігачів і партнерів по діалогу ще більше зростає. Зустрічі ШОС важливі для лідерів країн Центральної Азії, оскільки вони забезпечують одночасно двосторонній доступ до китайських і російських колег. Реальність багатостороннього співробітництва для менших членів ШОС полягає в його багатосторонньому ядрі [64, 161].

Нова сторінка розширення впливу Китаю на своїх сусідів була започаткована з 2013 року, коли Китай розпочав амбітний проект відродження колишнього «Шовкового шляху» – «Один пояс, один шлях», те, що є по суті своїй стратегією створення певної світової системи із Пекіном у центрі. Це гра з позитивною сумою, оскільки китайські ресурси розподіляються на проекти, які вважаються необхідними для країн кінцевого спрямування торгових шляхів, а також і для транзитних країн.

Центральна Азія у цьому контексті є важливим плацдармом для цілого проекту «Один пояс, один шлях», тоді як Китай активно розвиває також свій військово-морський вимір (Шовковий шлях і морський Шовковий шлях). Центральна Азія з'єднує Китай сухопутним шляхом з деякими його ринками в Європі. Відтак, ці країни отримують вигоду від розвитку інфраструктури, будь-то автомобільні дороги, залізниці, трубопроводи чи електромережі. Це дуже цінують країни, яким бракує ресурсів для модернізації або навіть задля підтримки застарілої інфраструктури. Проте, є й негативні моменти.

Зокрема, інвестиції мають вплив, який може бути сприятливим, але може стати також шкідливим. Адже, досить часто китайські інвестиції приходять разом із китайською робочою силою (що ніяк не стимулює місцеву зайнятість), а також ще і з додатком китайського бізнесу, що може мати

наслідки сучасного різновиду неокolonіалізму. Для найбільш бідніших держав Центральної Азії китайські ресурси часто є єдиними доступними, тоді як для більш заможних країн вони забезпечують додаткове фінансування необхідних проектів.

Звісно, було б помилкою створити враження, що в Центральній Азії немає інших проектів розвитку, окрім тих, які ініціював і створював Китай. Наприклад, проект електроенергії «Центральна Азія-Південна Азія 1000» (CASA-1000) з експорту гідроелектроенергії з Киргизстану та Таджикистану до Афганістану та Пакистану фінансується Світовим банком. Проте, такі проекти є поодинокими [30].

У 2019 і 2020 роках Європейський Союз і США прийняли нові стратегії щодо Центральної Азії. Вони характеризуються своїм реалізмом і обмеженими прагненнями, адже і ЄС, і США значно більше зайняті в інших географічних зонах світу, а відтак, до їхніх пріоритетів Центральна Азія не входить. Зокрема, Державний департамент США закликав уряди Центральної Азії «зміцнити свою незалежність від зловмисників», а також «зберегти індивідуальний суверенітет і зробити чіткий вибір для досягнення та збереження економічної незалежності»[26]. Незважаючи на обережне та дипломатичне формулювання, зрозуміло, що в документі йдеться не лише про терористів та радикальні ісламські угруповання. Адже насправді, терористи й радикали не ставлять під загрозу економічну незалежність п'яти Центральноазійських держав, але, значно більше таку загрозу створюють Китай і росія.

Таким чином, великі держави демократичного світу зменшили свою прихильність, або де-факто понизили Центральну Азію у своєму списку стратегічних пріоритетів. Такий стан справ не залишає державам Центральної Азії вибору; Китай залишається для них найкращим варіантом, коли здається, що вибору взагалі немає. Й виглядає так, що немає ні засобів, ні волі переглянути цю ситуацію в осяжному майбутньому.

Водночас, як показала ситуація із COVID-19, що призвів до падіння попиту на нафту та глобальна рецесія – системні потрясіння можуть змінити стратегічні розрахунки. Здатність проекту «Один пояс, один шлях» підтримувати обсяг реалізації товарів вплине на конкуренцію великих держав у Центральній Азії та цього зв'язки регіону з Китаєм і євроатлантичним світом.

Особливою відмінністю цього регіону є те, що жодна з держав Центральної Азії не є повноцінною демократією. З деякими відмінностями (Киргизстан є помітним винятком), вони є автократичними (або відверто диктаторськими) режимами. Відчуження значної частини їхнього населення може сприяти нестабільності та створювати ризик увічнення лідерів при владі. З цієї причини є сенс вийти за рамки міждержавного рівня і звернути увагу на те, як центральноазіатські суспільства ставляться до Китаю (а також до китайців).

Є неофіційні докази того, що країни в інших регіонах, де працює Китай, також мають подібні застереження, як і країни Центральної Азії. У цьому є три аспекти: 1. Застереження щодо Китаю, який як партнер максимізує свої переваги, не звертаючи уваги на місцеві потреби. Особливо це стосується китайських інвестицій, які недостатньо використовують місцеву робочу силу. 2. Китай використовує переваги асиметричних відносин і таким чином реалізує лише на свою користь власні переваги. 3. Китай накладає обмеження на своїх партнерів, які не дозволяють їм висловлювати занепокоєння, щодо тих положень, які можуть відрізнятись, або навіть прямо суперечити, позиціям Пекіна [30].

Зрештою, питання, яке об'єднує всі три вище зазначені моменти полягає в тому, що на тепер важко відповісти однозначно, що є більшою проблемою для суспільств Центральної Азії – чи то проблеми з Китаєм, чи проблеми із власними лідерами, які часто не ставлять національні інтереси своєї країни достатньо вище своїх вигод при налагодженні відносин з Китаєм. Попри те, що важко відповісти на це запитання, воно пояснює, чому відносини з Китаєм

дуже асиметричні, а відносин з іншими світовими силами майже немає. Відтак, Пекін залишається єдиною життєздатною альтернативою для країн Центральної Азії.

За останні роки було кілька випадків, коли влада Центральної Азії потрапляла в проблеми через свої дії (чи бездіяльність) щодо Китаю. Ці випадки можна назагал розділити на дві групи: ті, що стосуються землекористування/власності на території Центральної Азії, і ті, що стосуються етнічних проблем.

У казахстансько-китайських і таджикистансько-китайських відносинах питання власності на землю та оренди землі постали досить радикально. У 2016 році в Земельний кодекс Казахстану були внесені зміни, згідно з якими іноземні особи також могли орендувати землю. Ця зміна призвела до досить бурхливих демонстрацій після того, як люди витлумачили це – ніби право власності на землю може переходити з рук в руки, в тому числі до іноземців. Хоча це не так, але таке враження може скластися, коли майно орендується на тривалий термін. У світлі протестів тодішній президент Нурсултан Назарбаєв призупинив застосування кодексу, і рішення було скасовано. Хоча офіційно ця справа не приписувалася тодішньому прем'єр-міністру Каріму Масімову (прокитайському політику з університетськими дипломами в Пекіні та Ухані), існувала підозра, що він стоїть за такою зміною, як способом сприяння економічній експансії Китаю [30].

У Таджикистані китайським фермерам дозволили орендувати сільськогосподарські землі ще з початку 2010-х років, що викликало подібні побоювання, і це також могло призвести до протестів місцевого населення. Однак таких протестів вдалося уникнути, оскільки орендовані земельні ділянки були незайманою територією, а також були надані гарантії, що сільгосппродукція продаватиметься виключно всередині країни, й не експортуватиметься до Китаю. Вказані випадки демонструють, наскільки чутливими можуть стати питання власності землі в сільськогосподарських країнах.

Ще однією не привабливою рисою політики Китаю є його зусилля в досягненні етнічної гомогенізації. Це створює виклик, зокрема, серед інших місць у далекому Тибеті та населеному уйгурами Сіньцзяні – оскільки цей процес відбувається без врахування інтересів груп національних меншин. Остання територія є сусідньою до Центральної Азії, а уйгурське населення також проживає в Центральній Азії, найбільше в Казахстані, та в меншій кількості в Киргизстані й Узбекистані [2].

Коли Китай, задля прискорення етнічної гомогенізації, відкрив так звані центри професійної освіти та підготовки (фактично, це були табори «перевиховання»), і таким чином «виховав» 1 мільйон китайських громадян, якщо не більше – у Казахстані почалися демонстрації протестів. Демонстрації збирали не менше аніж 200 000 уйгурів, що проживали в Казахстані; й вони поширювалися все більше, в міру того, як зростало враження, що Китай переслідує одновірців-мусульман. Керівництво Казахстану опинилося перед важким вибором, оскільки усталена політика невтручання у справи сусідньої державами – суперечила принципу дотримання основних прав людини. Влада Казахстану врешті-решт вирішила звернутися до демонстрантів усередині своєї країни та не порушувати публічно це питання в міждержавних відносинах з Пекіном. Це відрізнялося від попередньої політики Казахстану, яка давала Астані певний простір для дипломатичної реакції з питань, пов'язаних з уйгурами. Таким чином, Казахська держава зробила все можливе, щоб заспокоїти Китай і дотримуватися принципу невтручання [2].

Проте, через кілька місяців, у лютому 2020 року, етнічні дунгани зазнали переслідувань на півдні Казахстану поблизу кордону з Киргизією. Дунгани – мусульмани китайського походження, тому вважалося, що це був етнічно мотивований погром, з метою помсти за уйгурів. Хоча це було не перше етнічне зіткнення в Казахстані, воно було першим за участю китайської меншини, і в результаті зіткнень загинуло 11 дунганців. Ці протести, які досі були обмежені Казахстаном і Киргизстаном, свідчать про те, що влада Центральної Азії повинна все ж приділяти пильну увагу соціальному

невдоволенню, щоб уникнути внутрішньої соціальної нестабільності, а водночас, не зіпсувати міждержавні відносини з Китаєм [2].

Оскільки жодна з держав Центральної Азії не є повноцінною демократією, сформованих суспільних механізмів управління конфліктами є звісно недостатньо. Й уся ця ситуація сигналізує Китаю, що він також повинен розуміти, наскільки чутливою проблемою може стати його домінування в регіоні, а також його силова політика з гомогенізації населення. Власне, громадянське невдоволення діями Китаю може бути інструменталізовано політичною опозицією в країнах Центральної Азії, щоб кинути виклик лідерам власних країн, котрі прагнуть підігравати інтересам Китаю, всупереч інтересів власних громадян.

Останнім часом, Китай зі свого боку розширив безпекову співпрацю з країнами Центральної Азії. Кількість військових навчань постійно зростає, особливо із трьома державами, з якими Китай має спільний кордон: Казахстаном, Киргизстаном і Таджикистаном. Деякі з цих навчань були здійснені в рамках Шанхайської організації співробітництва (ШОС) [83].

Китай також створив військову базу в районі Нагірного Бадахшану в Таджикистані, поблизу кордонів із Афганістаном, тут було створено низку навчальних центрів і командних пунктів. Основна угода щодо створення бази була підписана між урядами в 2016 році. База була ідентифікована як прикордонна застава, побудована на китайські гроші, і там служать військовослужбовці Народної збройної поліції Китаю. Ця база надає Китаю інформацію про Афганістан, який Пекін вважає великим зовнішнім військовим викликом для цілої Центральної Азії, а також вона запобігає переміщенню афганських терористів до Китаю через територію Таджикистану.

Уподобання Китаю у сфері безпеки можна охарактеризувати як прагматичні. Відтак, окрім традиційних економічних інтересів, Китай зосереджується на сфері безпеки, оскільки він відчуває тут суттєві недоліки, і розуміє, що розвиток безпеки в Центральній Азії може потенційно вплинути

також на його власну безпеку. Отже, політику Китаю можна пов'язати з його боротьбою проти «трьох зол» – він скористався можливістю розширити зону своєї діяльності в Центральній Азії на основі географічної близькості, скористався економічною асиметрією, а також налагодив технології гнучкого й різноманітного впливу на органи влад в цьому регіоні [30].

Однак, важливо усвідомлювати, що цей регіон не є монолітом і ситуація в кожній країні має свою специфіку. Маючи відносно більшу економічну та політичну вагу, Казахстан вирішував питання етнічних казахів з Китаєм, принаймні неофіційно. Киргизький уряд має менше важелів впливу проти Китаю, навіть якщо він справді хоче втрутитися. І Таджикистан, навіть більшою мірою, ніж перші два, має погану історію з правами людини та побоюється радикальних груп (а насправді, будь-якої опозиції), як і Пекін.

Проте, це не означає, що китайська репресивна політика щодо меншин не викликає негативної реакції в Центральній Азії. Oxus Society чи проект ACLED продовжують відслідковувати публічні протести, мітинги та інші ініціативи зі згадкою про Китай; більшість із них організовано родичами чи активістами тих, хто переслідується в Сінцзяні [4, 153].

Застосування Китаєм «м'якої сили» у Центральній Азії схоже на подібні зусилля Пекіна в інших регіонах світу. Китай створив численні інститути Конфуція, організовуючи мовні курси та культурні заходи; Китайські університети відкрили ворота для студентів із Центральної Азії, пропонуючи їм численні стипендії; представників уряду, бізнесу та служби безпеки часто запрошують відвідати семінари та навчальні програми в Китаї. Тим не менше, ці зусилля сильно постраждали під час карантину через пандемію та самоізоляції Китаю. До спалаху коронавірусу навчання в університетах Китаю та вивчення мов користувалися широкою популярністю через очікування кращих економічних перспектив їхніх учасників. Однак неможливість відвідати Китай і скорочені економічні можливості в регіоні тимчасово сповільнили темпи взаємних контактів.

Незважаючи на активний пошук економічної та політичної співпраці, країни Центральної Азії та Китай борються з упередженнями між собою. Синофобія, особливо в Казахстані та Киргизстані, корениться в страху перед гігантським сусідом, який може захопити рідну землю або життєво важливі частини економіки. Подальші проблеми виникають у повсякденній взаємодії, що обертається навколо іншого менеджменту роботи та культури, в поєднанні з мовним бар'єром [30].

Наразі своєрідним лідером у посиленні відносин з Китаєм є Киргизстан, це особливо добре видно, враховуючи сукупний рівень проникнення ЗМІ, політичні зв'язки на найвищому рівні та фізичну присутність китайських приватних навіть охоронних компаній і підприємств. Деякі оглядачі описують цю країну як полігон для випробування китайських методів впливу для подальшого використання в цілому регіоні. Однак внутрішні розбіжності між п'ятьма країнами Центральної Азії є надто значними, щоб припустити, що інші могли б швидко наслідувати киргизьку модель.

Економічне співробітництво з Китаєм в цьому регіоні вже пройшло кілька етапів. З початку 1990-х років нафта та інші види викопного палива були в центрі уваги. Особливо у випадку Казахстану та Туркменістану, Пекін зробив великий внесок у розвиток внутрішньої енергетичної промисловості та інфраструктури транспортування енергетичних ресурсів до Китаю. У результаті – Туркменістан сьогодні є найбільшим експортером газу до Китаю та прагне й надалі збільшувати свої поставки. Казахстан набагато обережніше зближується із Китаєм щодо сфери експорту нафти, але його співпраця з Пекіном в енергетичній галузі також є дуже великою [30].

Треба відзначити, що масштаби фінансування китайських проектів у регіоні Центральної Азії також поступово змінювалися; початкові величезні інвестиційні кампанії (помітні в інших частинах світу) були замінені більш обережним, цільовим, спільним фінансуванням. Така зміна послідувала не лише за зміною пріоритетів з обох сторін, але й відображала активність країн Центральної Азії. Уряди та інші зацікавлені сторони зуміли змусити китайські

компанії приділяти більше уваги місцевим потребам, інвестуючи більше в проекти підтримки місцевого розвитку, наймаючи місцевих працівників і передаючи навички та технології.

Крім того, країни Центральної Азії також дедалі більше стурбовані зростанням макроекономічних ризиків. У Киргизстані, наприклад, Китай є другим за розмірами кредитором, від нього надійшло 2 мільярди доларів із усіх кредитованих 5 мільярдів доларів, що робить подальші великі позики менш привабливими [2].

Іншим питанням, що лежить в основі співпраці між Китаєм і регіоном Центральної Азії, є зв'язок. Дебати щодо транзитного потенціалу Центральної Азії для китайських товарів точаться десятиліттями, навіть за межами відомого проекту «Один пояс, один шлях». Нещодавно так званий «середній транзитний коридор», що простягається через Центральну Азію від Китаю до Каспійського моря і, нарешті, до Європи – отримав безпрецедентну дипломатичну увагу, оскільки санкції Заходу заблокували встановлені транзитні маршрути через росію.

Однак успішна реалізація пошуку та сталість використання нових транзитних маршрутів вимагатиме великих і стабільних інвестицій та політичної рішучості протягом багатьох наступних років. Окрім недостатньої спроможності існуючої фізичної інфраструктури, існують перешкоди в транскордонному управлінні та сумнозвісні неофіційні практики місцевих органів влади, які затримують вантажі, що спричиняє додаткові витрати. Ці перешкоди звичайно можна подолати, але як для розширення інфраструктури, так і для гармонізації процедур потрібен час.

Звичайно, економічні зв'язки протягом усього постмаоїстського періоду для Китаю відігравали провідну роль, однак увага до безпеки також у пострадянський період забезпечувала добре підґрунтя для зв'язків Китаю із регіоном Центральної Азії. Першим відповідним інституційним угрупованням за участю Китаю в цьому регіоні була так звана Шанхайська п'ятірка, яка об'єднала Китай, Казахстан, Киргизстан, росію та Таджикистан. Пізніше вона

перетворилася на Шанхайську організацію співробітництва, залучивши іще нових членів – Індію та Пакистан, а також спостерігачів, таких як – Афганістан, Білорусь, Іран і Монголія. Водночас, учасники цього об'єднання продовжили переговори про партнерство аж до Кавказу та Близького Сходу. Першочерговим і головним завданням для ШОС було встановлення дієвого прикордонного режиму та відповідних процедур впорядкування відносин поміж членами. Наразі організація виконує по суті ту саму, лише оновлену місію: забезпечує платформу для регулярної взаємодії, взаємної підтримки та легітимізації для всіх залучених учасників, не несучи важкого інституційного чи бюрократичного тягаря.

Пріоритетом ШОС є збереження консенсусу серед членів у всьому регіоні щодо твердої позиції проти тероризму та радикалізму, особливо войовничого ісламізму. Пекін побоюється, що будь-які масові заворушення в Центральній Азії можуть перекинутися на материковий Китай. З цієї причини він докладає значних зусиль, щоб запобігти будь-якій підтримці радикальних груп, які можуть вербально чи практично кинути виклик китайським інтересам [89]. Деякі радикальні угруповання всередині Афганістану (ІДІЛ, Талібан) уже голосно критикують Китай та його союзників за антиісламську позицію та навіть здійснюють напади на китайських громадян. Узбекистан і Таджикистан вже стали об'єктами демонстративних ракетних ударів і дуже мотивовані співпрацювати з будь-яким партнером, включаючи Китай, щодо захисту від таких загроз [89].

Тим часом, Китай розвиває співпрацю в галузі безпеки з країнами регіону також на двосторонньому рівні, враховуючи внутрішні умови та особливі потреби кожної країни. Унікальним випадком є зокрема китайська збройна присутність у Таджикистані на кордоні з Афганістаном, яка служить інтересам безпеки як у Душанбе, так і в Пекіні. У Киргизстані діють китайські приватні охоронні компанії, які захищають громадян Китаю та бізнес-інтереси в країні, хоча Пекін зазвичай надає перевагу місцевим офіційним службам безпеки [89].

З метою встановлення довгострокових зв'язків, Китай також приділяє увагу розробці навчальних програм для створення міцніших зв'язків між людьми та між установами задля експорту своєї моделі управління та управління безпекою. Наприклад, чиновників із Центральної Азії часто запрошують на фінансовані тренінги в Китай, під час яких вони знайомляться з китайською культурою безпеки.

Окрім зростання військової торгівлі, китайські компанії також є одними з найбільших у Центральній Азії експортерів технологій і систем спостереження. Ярлик «розумні міста» пов'язаний насамперед із запобіганням дрібній злочинності та забезпеченням безперервного руху. Однак ці розробки викликають добре відомі проблеми – нечіткість управління даними, проблеми з безпекою персональних даних і потенційне зловживання в політичних цілях, наприклад, проти опозиції та активістів [30].

У межах своєї влади та позиції на міжнародній арені держави Центральної Азії роблять усе можливе, щоб зберегти свій суверенітет і мінімізувати зовнішній вплив на свої внутрішні режими. Незважаючи на беззаперечну економічну залежність від зовнішніх акторів, особливо у випадку Таджикистану та Киргизстану, усі п'ять країн Центральної Азії прагнуть зберегти самостійність прийняття рішень, не потрапляючи в односторонню залежність, чи то від Москви, чи від Пекіна, чи від когось іншого.

Водночас, Пекін дотримується свого основного політичного пріоритету: збереження стабільного та безпечного сусідства для своїх прикордонних провінцій і захист своїх інтересів у регіоні. І навпаки, жителі Центральної Азії навчилися використовувати китайську економічну та політичну присутність на свою користь разом з економічними інтересами росії, країн Перської затоки та інших впливових партнерів. Відтак, для країн Центральної Азії поки що немає потреби відмовлятися від випробуваної моделі багатосторонньої співпраці. Отож, якщо Західні гравці хочуть отримати місце за столом переговорів у Центральній Азії, їм доведеться врахувати існуючі інтереси

своїх суперників у цьому регіоні та реагувати на місцеві плани, традиції й потреби, окрім відстоювання власних. Поки що Пекін виглядає більш досвідченим у цій справі, ніж його Західні колеги.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження встановлено, що у сучасних наукових дослідженнях щодо поняття Центральна Азія панують дві різних інтерпретації. На пострадянському терені, науковці за попередньою традицією під цим поняттям трактують п'ять колишніх радянських республік, а саме: Казахстан, Туркменістан, Узбекистан, Киргизстан та Таджикистан що разом називалися в радянській час «Середньою Азією». Натомість, Західні дослідники зазвичай розглядають «Центральну Азію», називаючи її при тому – «Великою Центральною Азією», в більш широкому просторі, включаючи до її складу, окрім п'яти вище названих країн, також Афганістан, Монголію, Синьцзян-Уйгурський автономний район Китаю, Пенджаб на півночі Індії, північну частину Пакистану, північний схід Ірану, і навіть райони азійської росії південніше Тайги. У даній дипломній роботі поняття Центральна Азія трактується в узгодженні із традицією, що склалася в середовищі українських дослідників, і включає регіон із п'яти незалежних держав – Казахстану, Туркменістану, Узбекистану, Киргизстану й Таджикистану.

Геополітичний та гео економічний інтерес до регіону Центральної Азії в сучасних реаліях міжнародних відносин визначається стратегічною важливістю їхнього розташування, а також багатством сировинними ресурсами, транзитним потенціалом, проте, водночас, з іншого боку – відносно слабким економічним розвитком, вразливістю з огляду безпеки, та незначною чисельністю населення на досить значній території.

Незважаючи на низку проблем, що лишилися із пострадянського минулого, останніми десятиліттями усі країни Центральної Азії показували досить добру динаміку зростання ВВП, що сягала іноді від 6% до 15%. Однак, сьогодні є очевидним, що успіхи подальшого розвитку Центральноазійських країн, як у сфері економічного розвитку, так і в цілому на міжнародній арені, залежатимуть від їхнього вміння організувати плідну співпрацю між собою, а

також налагодити добрі відносини із впливовими країнами ближчого і віддаленого сусідства.

Ключовими питаннями, що складають геополітичний інтерес Китаю щодо цього регіону є: витіснення звідси монопольного впливу росії, що мав місце тут за радянського періоду; налагодження безперебійного постачання енергоносіїв із країн Центральної Азії в Китай, та китайських товарів у зворотному напрямку, а також транзит китайських товарів через цей регіон до країн Близького Сходу та Європи; недопущення в цьому регіоні розвитку уйгурського сепаратизму та ісламського екстремізму; а також недопущення зростання впливу на країни регіону з боку ворожих Китаю держав (як то: США, Японія, Індія тощо), й запобігання появі тут військових союзів із антикитайською спрямованістю.

Головними знаряддями впливу Пекіна на країни Центральної Азії є інвестиції в економіку, переважно, щонайбільше, в енергетичні та інфраструктурні проекти та гірничовидобувну галузь, а також пільгове кредитування. Просування власних національних інтересів у регіоні Центральної Азії, Китай успішно реалізує через Шанхайську організацію співробітництва (ШОС), яка виступає альтернативою для ініційованих росією ЄАЕС та ОДКБ, а також через проект «Один пояс, один шлях».

Основним чинником що обумовлює військово-політичне й безпекове співробітництво в регіоні Центральної Азії є: інтернаціоналізація внутрішньо-регіональних загроз (джерелом яких є, щонайперше, Афганістан, після захоплення влади у ньому талібами), а також перехід цих загроз із регіонального на глобальний рівень. Безпекова взаємодія в цьому регіоні відбувається у двох форматах – багатосторонньому і двосторонньому. Перший – це діяльність в рамках таких безпекових організацій та інтеграційних об'єднань, як то: ШОС, ОБСЄ, ОДКБ тощо. Двостороння співпраця держав Центральної Азії з великими світовими акторами, й щонайбільше із росією та Китаєм – концентрується навколо таких видів співпраці, як: розміщення

військових баз на території країн регіону, військово-технічне співробітництво, спільні навчання, підготовка військових кадрів.

В умовах сучасної російської агресії в Україні, країни Центральної Азії зберігають показовий нейтралітет, проте, водночас, прагнуть максимально дистанціюватися від росії, але й не опинитися у повній залежності від Китаю. Така обережність урядів країн Центральної Азії у безпекових питаннях відкриває нові можливості для просування своїх впливів у цьому регіоні для країн демократичного світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Adams L. Can We Apply Postcolonial Theory to Central Eurasia? *Central Eurasian Studies Review*. 2008. Vol.7, No.1. P. 2-7.
2. Anna Jordanová. China and Central Asia: Outside the Spotlight, but Always on the Table. URL: <https://chinaobservers.eu/china-and-central-asia-outside-the-spotlight-but-always-on-the-table/>
3. Afghanistan. *The World Factbook*. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/af.html>
4. Blank S.J. Whither the new great game in Central Asia? *Journal of Eurasian Studies*. July 2012. Vol.3, Issue 2. P. 147-160.
5. Bogaturov A. International relations in Central-Eastern Asia: geopolitical challenges and prospects for political cooperation. The Brookings Institution. Washington, DC. June 2004. 24 p. URL: <http://www.brookings.edu/wp/cnaps/papers/bogaturov2004.pdf>
6. Breslin S. Studying Regions: Learning from the Old, Constructing the New. *New Political Economy*. 2000. Vol.5. No.3. P. 333-352.
7. Central Asia Seminars. The 2nd GCSP-NUPI-OSCE Academy Seminar: «Central Asia 2009». Seminar Rapporteur: Diana Golikova. Geneva Centre for Security Policy. GCSP Geneva Papers. No.13. 2010. 50 p.
8. Central Asia Seminars. The 3rd GCSP-NUPI-OSCE Academy Seminar: «Central Asia 2010». Seminar Rapporteur: Ekaterina Klimenko. Geneva Centre for Security Policy. GCSP Geneva Paper. Conference Series n.19. September 2020, Bishkek. 29 p.
9. Central Asia, history of. *Encyclopædia Britannica*. Encyclopædia Britannica Ultimate Reference Suite. Chicago: Encyclopædia Britannica, 2011.
10. China. *The World Factbook*. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ch.html>.
11. Davis J., Sweeney M. *Central Asia in US Strategy and Operational Planning: Where do we go from here?* Washington, DC: The Institute for Foreign Policy

Analysis, 2014. 69 p.

12. Iran. The World Factbook. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ir.html>.

13. Kazakhstan. The World Factbook. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kz.html>. - Назва з екрану.

14. Kyrgyzstan. The World Factbook. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kg.html>.

15. Lea Melnikovová. China's interests in Central Asian economies. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/humaff-2020-0022/html>

16. Nazarbayev N. Kazakhstan's steady progress toward democracy. The Washington Post. April 1, 2011. URL: <http://www.washingtonpost.com/opinions/kazakhstans-steady-progress-toward>

17. Pál Dunay. Implications for the Euro-Atlantic World. URL: <https://perconcordiam.com/chinas-influence-in-central-asia/>

18. Pakistan. The World Factbook. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/pk.html>.

19. Russia. The World Factbook. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/rs.html>.

20. Stone L. Research developments in contemporary Central Eurasian studies. Central Asian Survey. December 2005. Vol.24, No.4. P. 441-451.

21. Swanstrom N. China and Central Asia: A new great game or traditional vassal relations? Journal of Contemporary China. 2005. Vol. 14, No.45.

22. Tajikistan. The World Factbook. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ti.html>.

23. Torbakov I. The West, Russia, and China in Central Asia: What kind of game is being played in the region? Transition Studies Review. 2007. Vol.14, No.1. P. 152-162.

24. Turkey. The World Factbook. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tu.html>.

25. Turkmenistan. The World Factbook. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tx.html>.
26. Xiaoli Guo. Beijing's ambition with its western neighbours is more about heading off US influence than a quest to dominate. URL: <https://www.lowyinstitute.org/the-interpreter/explaining-china-s-central-asia-pivot>
27. Uzbekistan. The World Factbook. URL: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/uz.html>.
28. Uz-Daewoo. URL: <http://www.uzdaewoo/about>.
29. Yang Jiang. China leading the race for influence in Central Asia. URL: <https://www.diis.dk/en/research/china-leading-the-race-influence-in-central-asia>
30. Yunis Sharifli. China's Dominance in Central Asia: Myth or Reality? URL: <https://rusi.org/explore-our-research/publications/commentary/chinas-dominance-central-asia-myth-or-reality>
31. Алимов Р. Центральная Азия: общность интересов. Ташкент: Шарк, 2005. 464 с.
32. Алымбеков М. Киргизия - россия: новый уровень сотрудничества URL: <http://www.inosmi/sngbaltia/20120920/199516738.html>.
33. Бжезінський З. Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи. Львів: Лілея-НВ, 2000. 236 с.
34. Блїй де Г., Муллер П., Шаблій О. Географія: світи, регіони, концепти: Пер. з англ. Київ: Либідь, 2004. 740 с.
35. Богатуров А. Отложенный нейтралитет? Центральная Азия в международной политике. URL: <http://www.globalaffairs/number/Otlozhennyi-neitralitet-14859>.
36. Бушуев М. россия и Украина - середнячки в рейтинге ВЭФ. Deutsche Welle. URL: <http://www.dw.de/162207-36-1>.
37. В Турсунзаде строится новая тренировочная база, - посол США в Таджикистане. Национальное информационное агентство Таджикистана ХОВАР. URL: <http://khovar.tj/rus/archive/6518-v-tursunzade-stroitsya-novaya-trenirovochnaya-baza-posol-ssha-v-tadzhikistane.html>.

38. Ван Цзисы. Наступление на запад. ИноСМИ. URL: <http://inosmi.ru/world/20121022/201234968.html#ixzz2A3NGQB1V>.
39. Верли Р. Конфликт ЕС и Газпрома вызывает беспокойство в Средней Азии. URL: http://www.inosmi.ru/middle_asia/20120928/199978214.html#ixzz27nkL48.
40. Винокуров Е., Либман А., Максимчук Н. Динамика интеграционных процессов в Центральной Азии. Евразийская экономическая интеграция. Май 2010. №2(7). С. 5-32
41. Выборы Президента Республики Казахстан. Центральная избирательная комиссия Республики Казахстан. Официальный сайт. URL: http://election.kz/portal/page?_pageid=73,1584918&_dad=portal&_schema=PORTAL.
42. Гантінгтон Семюел. Політичний порядок у мінливих суспільствах. Перекл. з англ. Тарас Цимбал. Київ: Наш формат, 2020. 441 с.
43. Джангужин Р. Н. Новые независимые государства Центральной Азии в системе современных международных отношений. НАН Украины, Институт мировой экономики и международных отношений. Киев : [б.и.], 2005. 580 с.
44. Договор о присоединении Кыргызской Республики к Договору о Евразийском экономическом союзе (29 мая 2014 г.) Евразийская экономическая комиссия. URL: <http://www.eurasiancommission.org/Lists/EECDocs/6355521064048062>.
45. Договор о создании Единого экономического пространства между Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой и Республикой Узбекистан. Законодательство стран Центральной Азии по сохранению биологического разнообразия в трансграничном контексте. URL: <http://www.ca-econet.info/dogovory/72.htm>.
46. Договор о сотрудничестве в охране внешних границ государств-членов Евразийского экономического сообщества. Евразийское экономическое сообщество. Официальный сайт. URL: <http://www.evrazes.com/docs/view/49>.
47. Договор об учреждении Евразийского экономического сообщества. Евразийское экономическое сообщество. URL: <http://www.evrazes.com/docs/view/3>.

48. Дорошко М.С., Шпакова Н.В. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД. Навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2011. 204 с
49. Итоги саммита ШОС в Уфе: подписаны документы о начале приема в организацию Индии и Пакистана. Новые известия. 10.07.2015. URL: <http://www.newizv.ru/lenta/2015-07-10/223608-itogi-sammita-shos-v-ufe-podpisany-dokumenty-o-nachale-priema-v-organizaciju-indii-i-pakistana.html>.
50. Казанцев А. Политика России в Центральной Азии после вывода войск из Афганистана. Часть 1. Новое восточное обозрение. 18.10.2012. URL: <http://www.m.journal-neo.com/node/119320>
51. Каццулани М. Средняя Азия между Китаем, Россией и США. ИноСМИ. 18/06/2012. URL: <http://www.inosmi.ru/world/20120618/193774581.html>.
52. Киргизия просит у России оружие. ИноСМИ. 03/12/2012. URL: <http://www.inosmi.ru/overview/20121203/202928540.html>.
53. Киргизстан заявляє, що вступити до Митного союзу. Радіо Свобода. 08.10.2012. URL: <http://www.radiosvoboda.org/articleprintview/24732884.html>
54. Китай "вторгнувся" на периферію Росії в Центральній Азії. Washington Post 28 грудня 2015. URL: http://dt.ua/WORLD/kitay-vtorgnuvsya-na-periferiyu-rosiyi-v-centralniy-aziyi-washington-post-195333_.html
55. Ковальчук И. В Казахстане митинг нефтяников перерос в расстрел и погромы Сегодня.ua. 17 Декабря 2011. URL: <http://www.segodnya.ua/world/v-kazakhstane-mitinh-neftjanikov-pereroc-v-racstrel-i-pohromy.html>.
56. Кожевников Р. МВФ указал Таджикистану на зависимость от миллиона гастарбайтеров. Reuters. 16 ноября 2012. URL: <http://reuters.com/article/topNews/idRUMSE8AF03E20121116?sp=true>
57. Концепция внешней политики Российской Федерации. 12 февраля 2013 г. Министерство иностранных дел Российской Федерации. URL: http://www.mid.ru/foreign_policy/official_documents/
58. Концепция национальной безопасности Российской Федерации (10 января 2000 года) Национальная и государственная безопасность Российской Федерации. URL: <http://www.nationalsecurity.ru/library/00002/index.htm>

59. Корабоев И. От региональной интеграции Центральной Азии к Евразийскому интеграционному пространству? Меняющаяся динамика постсоветского регионализма. Евразийская экономическая интеграция. 2010. №3(8). С. 15-22.
60. Кривоглава М.З. Безпекова політика США щодо Центральної Азії після подій 11 вересня 2001 року. Гілея. Науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ: ВІР УАН, 2011. Вип. 55 (№12). С. 620-623
61. Кривоглава М.З. Інтеграційні процеси в регіоні Центральної Азії: інтеграція чи співробітництво? Політологічний вісник. Збірник наукових праць. Київ: ІНТАС, 2012. Вип. 63. С. 299-309.
62. Кривоглава М.З. Концептуальні підходи до визначення Регіону Центральна Азія в сучасній світовій політологічній думці. Політологічний вісник. Збірник наукових праць. Київ: ІНТАС, 2012. Вип. 66. С. 335-344.
63. Кривоглава М.З. Центральна Азія в сучасній системі міжнародних відносин: геополітичне та гео економічне становище. Нова парадигма: [журнал наукових праць]. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. Вип. 112. С. 6-24
64. Кучмій О. П. Стратегія інформаційної безпеки в структурі внутрішньої й зовнішньої політики КНР. Міжнародна інформаційна безпека: сучасні концепції і практика. Актуальні проблеми міжнародних відносин. Випуск 102 (Частина I), 2011. С. 158-171.
65. Лаумулин М. Виртуальная безопасность Центральной Азии. ОДКБ в преддверии ухода НАТО из Афганистана. Россия в глобальной политике. 5 сентября 2012. URL: <http://www.globalaffairs.ru/number/Virtualnaya-bezopasnost-T-centralnoi-Azii-15646>.
66. Лісничий В. В. Політичні та адміністративні системи зарубіжних країн. Харків: Торнадо, 2001. – 352 с.
67. Ляшенко Т. Формування поняття «Центральноазійський регіон». Віче. 2009. №18. С. 5-7.
68. Малашенко А. При Путине политика России в Центральной Азии будет

- неэфективной. ЦентрАзия. URL: <http://www.centrasia./newsA.php?st=13316>
19300.
69. Малашенко А. Туркмения: была ли оттепель? Центр Карнеги. 2012. Том 14. Вып.4. С. 7-10. URL: http://camegieendowment.org/files/MalashenkoBriefmg_14-4-12_Russ_Turkmenia.pdf.
70. Мурашкіна М. З. Взаємодія та суперництво США, Росії та Китаю в Центральній Азії: автореферат здобувача наукового ступеня кандидата політичних наук. Миколаїв, 2015. 24 с.
71. Оверченко М. Как Китай отвоевывает у России Центральную Азию. Мировая экономика. 2015. № 10. С. 26-38.
72. Олексієнко О. Євразійський союзник: президентські вибори у Киргизстані засвідчили, що країна рухається в обійми Кремля. Тиждень. 12 листопада, 2019. URL: <http://tyzhden.ua/World/35055>.
73. Панфилова В. Наступательный визит Путина в Киргизию. Объединенная военная база РФ будет соседствовать с ПРО США. Новая газета. 20.09.2019. URL: http://www.ng.ru/cis/2012-09-20/6_kirgizia.html.
74. Світова гібридна війна: Український фронт: монографія / за загал. ред. В.П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.
75. Самофалов В. Китай у новому світовому порядку: становлення супердержави URL: uaforeignaffairs.com/.../kitai-u-novomu-svitovomu-porjadk.
76. События в г. Андижан (Узбекистан), 13 мая 2005 г. Предварительный доклад ОБСЕ, Бюро по демократическим институтам и правам человека ОБСЕ. Офіційний сайт. URL: <http://www.osce.org/ru/odihr/15654>.
77. Соглашение между Республикой Казахстан, Кыргызской Республикой, Российской Федерацией, Республикой Таджикистан и Китайской Народной Республикой о взаимном сокращении вооруженных сил в районе границы. 24.04.1997. URL: http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistemsl/dok_pegdcz.htm.
78. Тулепбергенова Г. Проект Большой Центральной Азии: анализ состояния. URL: <http://www.ca-c.org/journal/2009-01-1/09>.
79. Узбекистан планирует увеличить экспорт газа в 2019 г. на 25%, до 15 млрд

- куб. м. Нефть и Капитал. URL: <http://www.oilcapital.ru/export/158672.html>.
80. Фасхутдинов Г. Эксперты: Отношения между Таджикистаном и Узбекистаном развиваются по спирали недоверия. Deutsche Welle. 27.01.2012. URL: <http://www.dw.de/15694043-1>.
81. Центральная избирательная комиссия установила итоги внеочередных выборов Президента Республики Казахстан, состоявшихся 26 апреля 2015 года. Центральная избирательная комиссия Республики Казахстан. Официальный сайт. URL: http://election.kz/poltal/page?_pageid=73,2281185&_dad=poltal&_schema=PORTAL.
82. Хоруженко О. Аспекти китайської геополітики. О. Хоруженко. Визвольний шлях. 2005. Вересень-Жовтень. С. 50-61.
83. Чжао Хуашен. Китай, Центральная Азия и Шанхайская организация сотрудничества. Центр Карнеги. Рабочие материалы. 2005, №5. 59 с.
84. Шмулевич Авраам. Взорвется ли Центральная Азия после смерти Каримова? URL: <http://tsn.ua/blogi/themes/politics/vzorvetsya-li-centralnaya-aziya-posle-smerti-karimova-703541.html>
85. Шанхайская Конвенция о борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом (Шанхай, 15 июня 2001 г.) URL: <http://law.edu/norm/norm.asp?normID=1168301>.
86. Шевченко Ю. Г. Національна політика кібербезпеки Китаю: інституціональний тиск. Китаєзнавчі дослідження, (2022). (1), 5-21. URL: <https://doi.org/10.51198/chinesest2022.01.005>
87. Эрика М. Андижан шесть лет спустя. Голос Америки. URL: <http://www.voanews.com/russian/news/central-asia/andizhan-witnesses-2011-05-13-121810999.html>.
88. Язмурадов А. Большая Южная Азия: новый региональный подход США в Центральной и Южной Азии - эволюция и причины появления. Центральная Азия и Кавказ. URL: <http://www.ca-c.org/journal/2006-04-/09.pr.yazmru.shtml>.
89. Як КНР нарощує свою військову потужність. URL: https://defenceua.com/army_and_war/jak_knr_naroschuje_svoju_vijskovu_potuzhnist-5922.html